ÚJ NÉZŐPONT

VIII. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SZILÁGYI ZSOLT: „A TRIANONI ALFÖLD ÚJRAÉRTELMEZÉSE. LEHETSÉGES REGIONÁLIS TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI, GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONTEXTUSOK A TÁJ MÚLTJÁNAK TÖRTÉNELMIESÍTÉSÉHEZ (1910–1930)

BAGDI LÁSZLÓ: BERETTYÓÚJFALU VÁRMEGYESZÉKHELLYÉ ALAKULÁSA 1920–1928

NAGY NIKOLETTA: AZ EGYESÜLETI VISZONYOK ÁTALAKULÁSA KÁRPÁTALJÁN 1938–1939-BEN

RECENZIÓK

BAGDI LÁSZLÓ: ABLONCZY BALÁZS: ISMERETLEN TRIANON – AZ ÖSSZEOMLÁS ÉS A BÉKESZERZŐDÉS TÖRTÉNETEI, 1918–1921

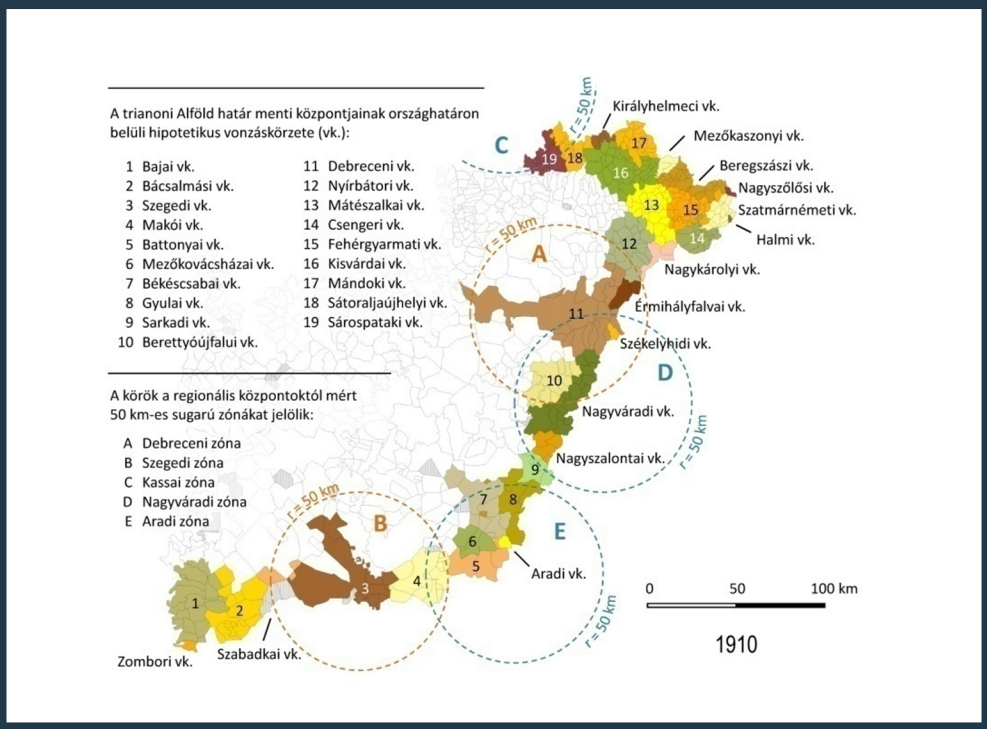

ÚJ NÉZŐPONT VIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

VIII. évfolyam 1. szám

Debrecen, 2021.

Szerzőink

Bagdi László, történész segédmuzeológus (Bihari Múzeum, Berettyóújfalu)
Nagy Nikoletta, doktorandusz (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Dr. Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus (DE BTK Történelmi Intézet)

Főszerkesztő
Dr. Brigovácz László PhD

Szerkesztőség
Dr. Papp Klára DSc, Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD,
Dr. Szendrei Ákos PhD, Dr. Török Péter PhD, Dr. Vajda Mária PhD

Szerkesztőbizottság
Dr. Gulyás László Szabolcs PhD, Kolozsvári István, Kujbusné dr. Mecsei Éva PhD,
Dr. Seres István PhD, Dr. Szabadi István PhD, Szekeres Gyula, Szikla Gergő,
Dr. Szilágyi Ferenc PhD, Dr. Szilágyi Zsolt PhD, Tőtős Áron

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek
Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: *4032 Debrecen, Egyetem tér 1.*
Szerkesztőségi e-mail cím: *ujnezopont@gmail.com*

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

SZILÁGYI ZSOLT: A trianoni Alföld újraértelmezése. Lehetséges regionális történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusok a táj múltjának történelmiesítéséhez (1910–1930) 5

BAGDI LÁSZLÓ: Berettyóújfalu vármegyeszékhellyé alakulása 1920–1928 30

NAGY NIKOLETTA: Az egyesületi viszonyok átalakulása Kárpátalján 1938–1939-ben 56

Recenziók

BAGDI LÁSZLÓ: Ablonczy Balázs: Ismeretlen Trianon – Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921 67

Contents

Studies

ZSOLT SZILÁGYI: Reinterpretation of the Trianon Plain. Possible Regional-Historical Geographical, Economic and Social Historical Contexts for the Historicalization of the Past of the Landscape (1910–1930) 5

LÁSZLÓ BAGDI: The Transformation of Berettyóújfalu into a County Seat 1920–1928 30

NIKOLETTA NAGY: The Transformation of the Relations of Associations in Transcarpathia in 1938–1939 56

Recensions

LÁSZLÓ BAGDI: Balázs Ablonczy: Unknown Trianon – Stories of the Collapse and the Treaty of Peace, 1918–1921. 67

Szilágyi Zsolt

A trianoni Alföld újraértelmezése. Lehetséges regionális történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusok a táj múltjának történelmiesítéséhez (1910–1930)[1]

A Kárpát-medence és az Alföld fejlettségi térszerkezete 1910-ben

A Kárpát-medence első összetett, többváltozós fejlettségi vizsgálatára (némileg összemosva a modernizációs folyamatokkal) csak viszonylag későn, 2000-ben került sor, amikor a századfordulós nagytáj fejlettségi térszerkezetéről szóló eredményeit először publikálta Beluszky Pál.[2] A vizsgálatba 12 mutatót vont be,[3] melyeket igyekezett (a sokéves kutatói tapasztalatra, a tudományosan megalapozott intuícióra hagyatkozva) úgy összeválogatni, hogy azok egyszerre mind a gazdasági, mind a társadalmi szférában lejátszódó változásokat leképezzék. Az eredmények vizualizációja, a történeti Magyarország első világháború előtti fejlettségét bemutató ábra, az eltelt évek alatt, gyökeresen átírta mindazt, amit a századfordulós Kárpát-medence modernizációs térszerkezetéről korábban gondoltunk.[4]

A Beluszky-féle eredmények alapján úgy tűnik, hogy az ország nagyobbik fele már a századelőn a modernizáció valamely szintjén állt. A Kisalföldet és az Alföldet olyan régiókként mutatta be, amelyek a „*modernizáció élén járnak*", és amelyek „*számottevő modernizációval jellemezhetőek*",[5] ahol többnyire az egykori mezővárosok töltötték be a modernizáció

---

[1] A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport keretében készült.

[2] Beluszky 2000. 299–326.

[3] Felhasználta az írni-olvasni tudók arányát, az általa csak „orvoslátta holtaknak" nevezettek arányát, az egy főre jutó hitelintézeti betétállomány összegét, a százezer lakosra jutó telefonállomások számát, a gyáripari keresők arányát, a nem mezőgazdasági keresők arányát, az egy főre jutó tűzkár elleni biztosítások összegét, a jelzáloghitelek lakosságszámra vetített nagyságát, a polgári iskolai tanulók arányát, a százezer lakosra jutó kórházi ágyak számát, valamint a magas hierarchikus rangú települések és a városi funkciójú települések lakosságszámát. Vö. Beluszky–Győri 2005. 85–86.

[4] Beluszky 2001.; Szilágyi 2015. 37–112.

[5] A vázolt modernizációs zónák értelmezésekor nyilvánvaló, hogy e régiókat belülről nem lehet homogén gazdasági-társadalmi vonásokkal jellemezni. Az ilyen és hasonló problémákra a regionális brit történeti kutatások már az 1980-as években rávilágítottak, amikor a „belső perifériku terület" ítélt Skócia városai közül Glasgowról kiderült, hogy a sajátos városi funkciói és a sajátos társadalomszerkezete miatt kizárólag Londonnal hasonlítható össze. Ennek okán helyezkedett arra az álláspontra Timár Lajos, hogy „*a belső centrum- és perifériaviszonyokat csak régió szintjén elképzelni tudó szemlélet világviszonylatban is jelentős iparvárosokat »tüntethet el« a perifériku régió címszava alatt*". Timár 1993. 21. A Beluszky-féle modernizációs vizsgálat esetében az előbbi tétel fordította is igaz, miszerint a „*számottevő modernizációval jellemezhető*" zónákban bizonyára akadnak olyan „megbújó" települések, településcsoportok, amelyek előnyösebb színben tűnnek fel, mint amilyenek valójában lehettek. A vármegyei szintű adatfelvételből adódó, és a kvantitatív eljárás korlátaiból eredő problémákat érzékelve, legutóbb már úgy fogalmazott Beluszky, hogy „*megyei szinten összegzett pontértékek alapján rajzoltuk meg az ország modernizációs zónáit. A »generalizáció« során figyelembe vettük a városhierarchia élén álló városok s környezetük viszonyát (alig modernizált környezetben jelöltük a modernizációs gócokat), a hasonló modernizációs szinten álló vármegyék összevonásával nagyobb régiókat alakítottunk ki, néhány esetben »feldaraboltunk« vármegyéket*". Beluszky 2008. 348. Sőt, a vizsgálati eredmények legutóbbi közreadásakor már arra ügyelt, hogy a korábbi „*modernizációs régiók*" kifejezés helyett a „*modernizációs zónák*" megjelölést alkalmazza, illetve hozza vissza. (2001-ben a zóna, 2005-ben a

hídfőállásának a szerepét.[6] Továbblépésre, újabb, mélyebb (nominális, azaz települési) szintű vizsgálatra egészen mostanáig nem került sor.[7]

A *GISta Hungarorum Adatbázisra* (GHA)[8] épülő *Kárpát-medencei Területi Fejlettségi Adatbázis* (KTFA)[9] alapján szerkesztett, úgynevezett *fejlettségi membrán* minden korábbinál szemléletesebb módon mutatja a Kárpát-medence fejlettségi térszerkezetét a 20. század elején. Az *1. ábra* egyik szembeötlő vonása, hogy a megszokott földrajzi domborzattal szemben a „fejlettség domborzata" mintha az előbbi inverze volna. Ahol magas hegyek emelkedtek a valóságban, ott alacsonyan fejlett területek voltak, ahol pedig a központi medence helyezkedett el, ott a legfejlettebb vidékek terültek el. Természetesen ez így felületes megállapítás, azonban rámutat arra, hogy bármennyire is a hegyvidéken feküdt a legtöbb iparilag hasznosítható nyersanyag és energiahordozó a vizsgált korszakban, azért a feldolgozóüzemek és a nagy energiaszükségletű iparágak többnyire a medence helyzetű részeken épültek fel. Az alapműveltség és az alap-egészségügyi ellátás szintén a medenceterületen volt a legkedvezőbb, csakúgy, mint a vándorlási helyzet. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy a Kárpát-medence központi medencerésze átlagon felüli fejlettségű volt a 20. század elején. Olyan vidék, amelynek fejlettsége általánosan messze a legjobb mutatókat produkálta. Olyan vidék, amely a századfordulón egy dinamikusan fejlődő területe volt az országnak, és olyan vidék, amely a környezetéhez képest gazdaságilag kifejezetten innovatív környezetnek minősült, ahol kedvezőbbek voltak az életkörülmények. Összességében tehát olyan terület volt a medencerész, amely vonzotta magához nemcsak a megélhetésüket keresőket, az önmegvalósításra vágyókat, hanem a befektetőket is.

régió, majd 2008-ban ismét a zóna kifejezést használta a szóban forgó ábra jelmagyarázatában. Beluszky 2001. 239.; Beluszky–Győri 2005. 85.; Beluszky 2008. 348.)

[6] Vö. Beluszky–Győri 2005. 87. és Beluszky 2008. 354.

[7] Jakobi 2018.; Pénzes 2018.; Demeter 2018.; Demeter–Radics–Pénzes–Szilágyi 2018.; Szilágyi 2018a.; Szilágyi 2018b. vö. Győri–Mikle 2017. 143–165.

[8] OTKA K 111766: Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910). A kutatócsoport tagjai: Bottlik Zsolt (ELTE), Demeter Gábor (MTA BTK TTI), Frisnyák Zsuzsa (MTA BTK TTI), Jakobi Ákos (ELTE), Nagy Béla (MTA BTK TTI), Nagy Mariann (PTE), Németh Gábor (DE), Pénzes János (DE), Radics Zsolt (DE), Szabó Gergely (DE), Szulovszky János (MTA BTK TTI). (Lásd még online: *http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/otka*). A GHA jelenleg a dualizmuskori Magyarország népszámlálási adatsorait, mezőgazdasági üzemstatisztikai jellegű összeírásait és egyéb infrastrukturális felméréseit tartalmazza számítógépes adatbázis formájában, amelyhez a kutatócsoport egy térinformatikai vizualizációs platformot is készített. A GHA közel félezer változóból és több mint 7,3 millió adatból épül fel.

[9] A GHA hatalmas adatmennyiségéből mindössze 13 bázisváltozót, alig 163 ezer (2,2%) adatot használtam fel a KTFA kialakításakor. A földrajzi koordinátákkal, illetve a standardizált és a normalizált változókkal együtt a letisztázott KTFA mérete megközelíti a 360 ezer adatot, amely adatok településenként kerültek rögzítésre. A történeti Magyarországon 1910-ben összesen 12 542 (más forrás szerint 12 555) települést tartottak nyilván. A 13 kiválasztott bázisváltozó csaknem minden település vonatkozásában rendelkezésre állt, csak 133 esetben (0,02%) hiányzott (többnyire a kataszteri tiszta jövedelem). A 13 bázisváltozóból kialakított 6 fejlettségi mutató a következő: (m1) írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből, 1910; (m2) haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya, 1901–1910; (m3) jobb minőségű lakóházak aránya, 1910; (m4) vándorlási egyenleg rátája, 1901–1910; (m5) nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresőkből, 1910; (m6) egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri tiszta jövedelem, 1908/1910. Forrás: MSK Ús. 39., 42., 46., 48. kötetek.; GHA.

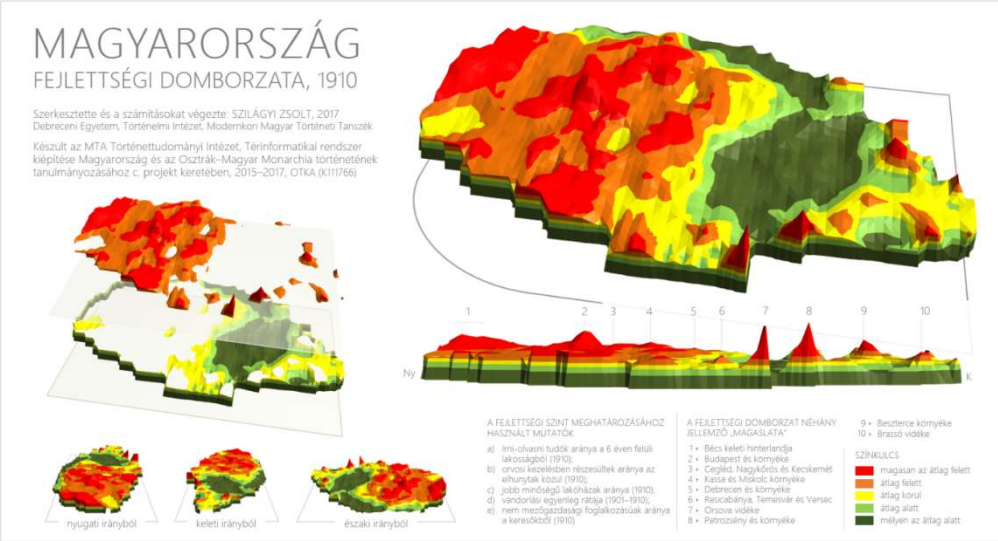

1. ábra. A történeti Magyarország fejlettségi domborzata, 1910.
Forrás: KTFA, saját számítás és szerkesztés.

A két centrumterület, Bécs és Budapest, élesen kiemelkedett egykori környezetéből. Különbség közöttük, hogy amíg Bécs környékén keleti irányban egy fokozatosan, enyhén ereszkedő fejlettségi dombvidék körvonalazódott, addig ez Budapest vidékén eltérően alakult. Jóval meredekebb volt a fejlettségi lépcső a magyar főváros esetében kelet felől, mint Bécsnél (1. ábra). Az is egyértelmű, hogy Bécs fejlettségi dombvidéke kiterjedtebb volt Budapesténél. Mindez rámutat a diffúziós kapcsolatok területi koherenciájára, arra, hogy Bécs és Pozsony, Bécs és Burgenland, illetve Bécs és a Kisalföld között olyan térkapcsolatok, olyan gazdasági és társadalmi kölcsönkapcsolatok meglétét feltételezhetjük, amelyek régebbi keletűek és talán összetettebbek is lehettek, mint Budapest esetében. Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a magyar főváros gazdasági hinterlandját az említett vidékek mellett főleg a Budapesttől délre, Duna mentén fekvő német kertészetekben bővelkedő területek és a Budapesttől délkeletre elnyúló, a Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd városok határában működő zöldség- és gyümölcs-termővidékek alkották.

Pontszerűen kiemelkedő centrumterület volt lényegesen gyengébb modernizációs kisugárzással Resicabánya, Petrozsény és Beszterce. Szerényebb formában, de hozzájuk fogható még északon Rozsnyó, délen pedig Zombor (illetve a vizsgálatból kimaradt Eszék) környéke. Többé-kevésbé összefüggő, átlagon felüli fejlettségű terület volt a századelőn a Felvidéki ipari régió (Zsolna, Poprád, Kassa, Rozsnyó, Besztercebánya vidéke), a Nagykanizsa–Kaposvár–Szekszárd rész, a Zombor (Eszék)–Szabadka–Újvidék háromszög, valamint a tiszántúli mezővárosi öv (Szeged–Debrecen vonal). A székelyföldi fejlettebb régiót két folyosó kötötte össze a központi medence centrumterületeivel: egy szélesebb északi átjáró (Szatmárnémeti–Nagybánya–Beszterce–Marosvásárhely–Kolozsvár–Nagyvárad) és egy keskenyebb déli átjáró a Déli-Kárpátok vonalában, Szászföldön keresztül.

Átlagnál alacsonyabb fejlettségű, *belső perifériális területek* a Kárpát-medencei „fejlettségi főszerkezeti vonaltól" nyugatra eső *központi centrumterületek* között is kimutathatók. Ilyen

volt a századelőn a Zalai-dombság, a Bugaci-homokvidék, a hortobágyi puszta és a Nyírség is. Ezek vagy sűrűn lakott, központ nélküli, aprófalvas vidékek voltak, vagy olyan lakatlan részek, ahol elsősorban a természetföldrajzi tényezők (alacsony éves csapadékmennyiség, nyílt homokfelszín stb.) miatt nem, vagy csak elszórtan alakultak ki települések. A főszerkezeti vonalon túl a *külső perifériku*s *terület* északi részén egy keskeny, míg keleti részén egy kiöblösödő, mélyen átlag alatti fejlettségű, összefüggő zóna alakult ki.

A 19–20. századfordulós Alföldről az utóbbi egy-másfél évtizedben a korábbitól gyökeresen eltérő, kedvezőbb kép bontakozott ki a történeti földrajzi szakirodalomban. A különféle statisztikai mutatók alapján Beluszky Pál arra a megállapításra jutott, *hogy az említett táj, a Kisalfölddel együtt, a Kárpát-medence legdinamikusabban fejlődő, modernizációban élen járó vidéke volt.*[10] Az új szemléletmód és a tájról alkotott új kép ösztönzőleg hatott a későbbi kutatásokra. Bebizonyosodott, hogy a Kisalfölddel[11] szemben az Alföldön gyökeresen eltérő fejlettségi térszerkezet alakult ki.[12] *Az Alföldet nem egyközpontú, hanem többközpontú fejlettségi háló jellemezte, amely egyben a táj sajátos vonását is adta.*[13] A korábban vázolt századelős Kárpát-medencei fejlettségi (membrán) térszerkezet kontextusában, az eddigiekhez mérten, még összetettebb formában értelmezhető az Alföld, következésképp a táj, a régió gazdasági-társadalmi helyzete és szerepe új jelentéstartalommal bővíthető.

Az Alföld belső modernizációs gócai között koncentrikusan szerveződő, de sajátos módon csak mozaikos mintázatban kimutatható, eltérő fejlettségű övek formálódtak és működtek az említett századfordulón (2. ábra). Az öt centrumterület közül utólagosan három a Duna–Tisza közén, kettő pedig a Tiszántúlon lokalizálható. Délen a *Baja–Bácsalmás–Szeged vidéki* (alföldi viszonylatban) kiemelkedő fejlettségű góc az első világháborút követő területi rendelkezések miatt hamarjában jelentőségét vesztette; annál is inkább, mert eleve csak peremvidéke volt az elcsatolt Szabadka–Újvidék–Zombor centrumterületnek. Az ettől északra, a főváros alföldi előterében körvonalazódó másik kiemelkedő fejlettségű terület, a Három Város (Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét) vidékén formálódott. Kialakulásában jelentős szerepet játszott a Kárpát-medencei viszonylatban jelentős forgalmú Budapest–Szeged–Temesvár vasútvonal. E dinamikusan fejlődő régió gazdasági szerepe – földrajzi fekvéséből adódóan, az első világháború után – látványosan felértékelődött a trianoni Alföldön. A harmadik góc sávként húzódott az Alföld nyugati peremén, Ráckevétől Bajáig, amelyet Erdei Ferenc még az 1930-as években „Dunamelléknek", *víz menti falvak kertkultúrájának* nevezett.[14] Ugyanakkor a Maros–Körös közén és a Karcag–Debrecen–Nyíregyháza vidéken lényegében összefüggő tömbben helyezkedett el a két tiszántúli, átlagos fejlettséget meghaladó centrumterület, mely talán mind közül a legmeglepőbb eredmény.

[10] Beluszky 2001. 239.
[11] Győri 2006. 231–250., 246–248.
[12] Szilágyi 2015. 81–90.
[13] Szilágyi 2016a. 38.
[14] Erdei 1937. 9., 203.

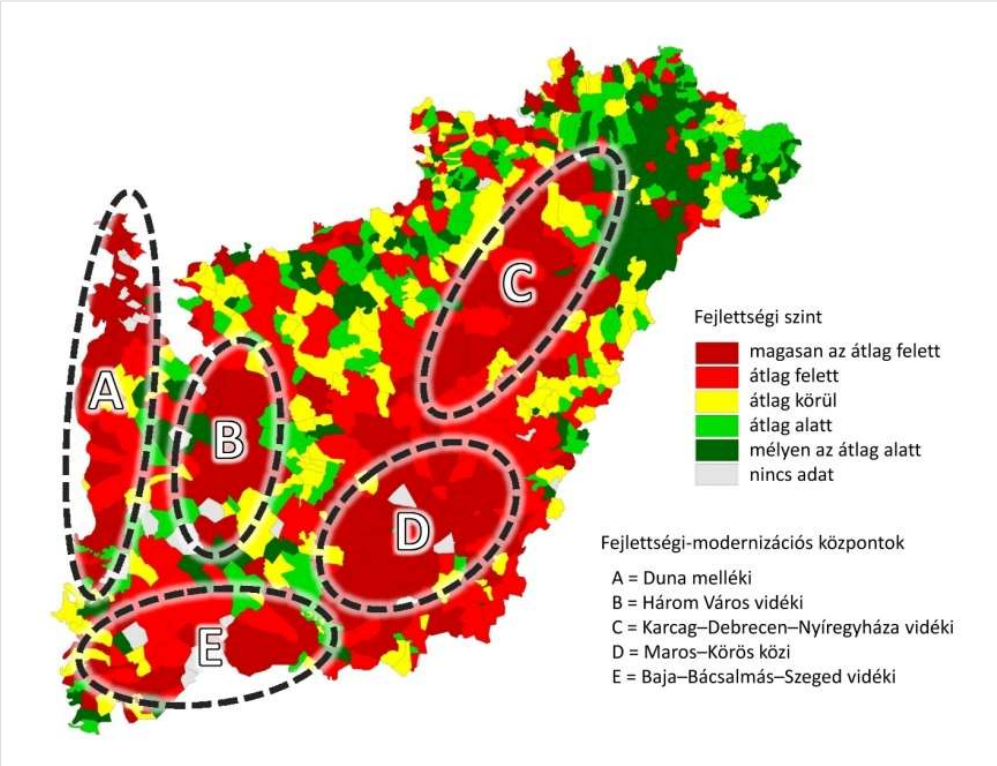

2. ábra. Az Alföld fejlettségi térszerkezete 1910-ben.

Forrás: ATTA,[15] a módszer részletes leírását és az egyes települések komplex fejlettségi mutatóját lásd Szilágyi 2015. Megjegyzés: átlag = 0,00, szórás = 1,00, magasan az átlag felett (3,035–0,512), átlag felett (0,511–0,133), átlag körül (0,132 és −0,130 között), átlag alatt (−0,131 és −0,382 között), mélyen az átlag alatt (−0,383 és −1,255 között).

Az előbbiekből kitűnik, hogy *az Alföld belső fejlettségi különbségei már a századelőn is markánsan kirajzolódtak*. A nagyobb modernizációs gócokat, más néven centrumterületeket keskeny, alig néhány tíz kilométernyi szélességű átmeneti sávok választották el egymástól. A Duna–Tisza közén ez a tagoltság nemcsak észak–déli, folyókat követő irányultságú volt, hanem nyugat–keleti szerkezetű is, mivel itt az átlagon felüli fejlettségű részek nem alkottak egymással összefüggő tömböt (nem úgy, mint a Tiszántúlon); talán azért nem, mert a településállomány sűrűsége itt jelentősen különbözött más alföldi vidékektől. A

[15] Az ATTA, vagyis az *Alföldi Települések Történeti Adatbázisa* jelenleg is bővülő, több alrendszerből álló, számítógépes (MsExcel) adatbázis. Törzsanyagát a Közigazgatási tájékoztató lapok (1925), a helységnévtárak (különösen 1913, 1926) és a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat vonatkozó (1900–1935) köteteinek demográfiai, foglalkozásszerkezeti és egyéb életmódbeli stb. adatai alkotják. Az ATTA jelenleg több mint 2,1 millió sztenderd és generált adatból áll, amelyet 2012 és 2015 között építettem. Főbb forrásai: NM-EAD-KTL = Néprajzi Múzeum (Budapest), Etnológiai Archívum Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény, Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925 (itt jegyzem meg, hogy jelen tanulmány korábban megjelent első részében helytelenül Nemzeti Múzeum szerepel, lásd: Szilágyi 2014. 111., 23. lábjegyzet), továbbá a *Közigazgatási tájékoztató lapok* forrásértékéről és forráskritikájáról lásd: Szilágyi 2016b.; MSK Ús. 42., 46., 48. kötet; MSK Ús. 69. kötet; MSK Ús. 83. kötet; MSK Ús. 99. kötet; NFAK 1969.; MH 1913.; MH 1926.

Három Város vidéki és a *Baja–Bácsalmás–Szeged vidéki* centrumterületek között húzódott egy kelet felé folyamatosan kiszélesedő átmeneti zóna. Ugyanakkor a tiszántúli tömb keleti peremén szintén megfigyelhető volt egy nyugat felé elkeskenyedő, alacsonyabb fejlettségű ékterület, amely a bihari részt, beleértve a Sárrét aprófalvas keleti területeit is, magába foglalta.[16] Végül még további két másik, átlagosnál fejletlenebb terület körvonalazódott a századelő Alföldjén. Az egyik egy mozaikos szerkezetet mutató régió volt, amely tulajdonképpen megegyezett az *alföldi hegységelőtér városhiányos régió*jával, a másik pedig ama északkelet-alföldi terület volt, amely többé-kevésbé az *észak-tiszántúli városhiányos régió*val volt azonos, és amely magába foglalta az Ecsedi-láp egykori vidékét, a Beregi- és a Szatmári-síkságot, a Rétközt és ezek ölelésében csaknem a teljes Nyírséget (3. ábra).

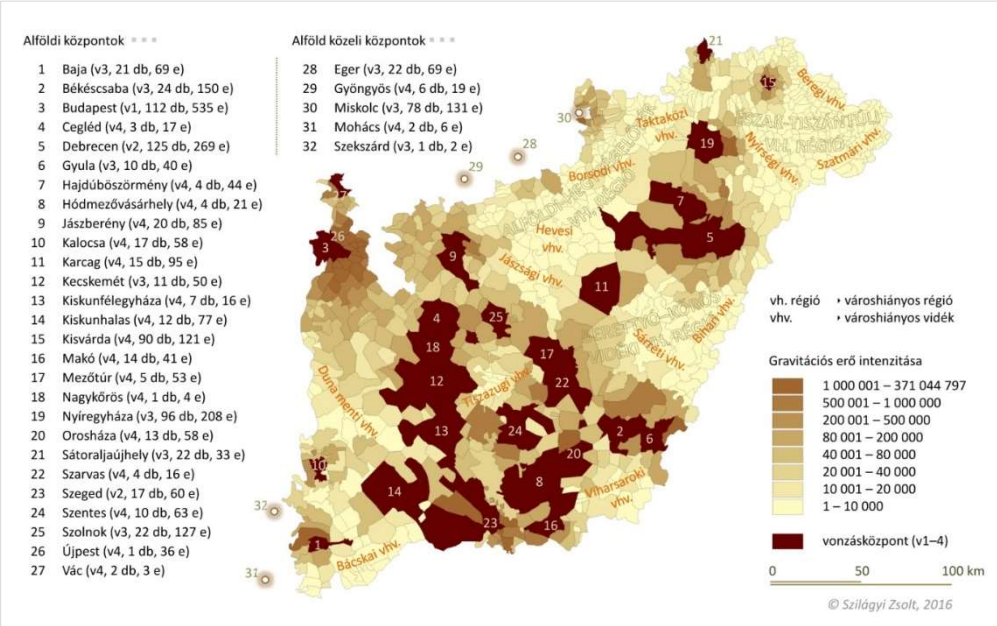

3. ábra. Városhiányos területek az Alföldön a 20. század elején a városhierarchia felső négy szintjén működő központok (v1–4) gravitációs erejének intenzitása szerint.

Forrás: Szilágyi 2017. 35. vö. 35. lábjegyzet, saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: A gravitációs központok nevét követő zárójelben a városhierarchiai szint (v1–4), a potenciálisan vonzott alföldi települések (db) és a vonzott alföldi lélekszám (ezer fő) olvasható. (Rövidítés: v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megyeközpont, v4 = középváros.)

Nyilvánvaló tehát, hogy a köztudatban élő nyugat–keleti irányú fejlettségi lejtő tézise *abban a formában*, ahogyan azt általánosítva az Alföldről legtöbbször elgondoljuk, nem tartható tovább.[17] A korábbival szemben egy jóval összetettebb századfordulós fejlettségi

[16] Szilágyi 2017.

[17] Még Bulla Béla írta nem minden előzmény nélkül 1940-ben, hogy az „*élet lüktetésének elhalkulása nyugatról kelet felé […] élesen kirajzolódik*". Bulla 1940. 58. Később ennek a nézetnek engedett teret implicit formában Mendöl Tibor is, amikor úgy fogalmazott, hogy az „*Alföld műtája máig nem érte utól [sic!] a nyugati országrészek*

térszerkezet (re)konstruálható.[18] Először is, az alföldi települések fejlettségének kétség kívül van egy jól kivehető kelet felé csökkenő vonása. Másodszor, és a hangsúly ezen van, a „lejtő" ellenére, nagyjából Szeged és Nyíregyháza között húzódó észak–déli sávban, tehát a Tiszántúl folyóhoz közelebb eső felén, ahol a mezővárosok füzére volt megfigyelhető, egy átlagostól (falvak szintjén is!) fejlettebb régió terült el (2. ábra, C–D).

Szélesebb perspektívába helyezve az eddig elmondottakat bizonyítható, hogy *az Alföldön azok a területek értek el „magasabb" fejlettségi szintet a 20. századra, ahol a török kori elpusztásodás nagyobb mértékű volt. Ezzel szemben azok a területek az Alföldön, ahol csaknem érintetlen maradt a középkori „aprófalvas" településállomány szerkezete, perifériális helyzetbe kerültek a 19–20. század fordulójára (4. ábra, A).* A sűrűszövetű településháló miatt ezeken a vidékeken olyan nagy kiterjedésű mezővárosok sem alakulhattak ki, amelyek máshol a fejlődés alföldi útját[19] képviselték. Ennek függvényében e perifériális területekre másféle „fejlődés" volt jellemző, mely nem lemaradást, és főleg nem elmaradottságot jelent az utólagos értelmezésben! Ezek a települések a mindenkori fennálló struktúrákhoz s a helyi viszonyokhoz való legteljesebb *alkalmazkodás* során (földrajzi posszibilizmus) mind a Kárpát-medencei, mind az alföldi kontextusban értelmezett fejlettségnek csak egy „alacsonyabb" szintjét érték, érhették el. Ez a szint azonban (Kárpát-medencei vonatkozásban) a külső perifériális területekhez mérten kedvezőbb mutatókkal jellemezhető a 20. század elején még akkor is, ha a központi medence belső perifériális vidékei voltak. Az, hogy ezek a belső perifériák kedvezőbb helyzetűek voltak, bizonyára azért is lehetett így, mert a központi medence centrumterületei között húzódtak meg. Másképp fogalmazva, ami a későbbi trianoni országterületen alföldi perifériának számított, az Kárpát-medencei viszonylatban még mindig a fejlettebb területek közé volt sorolható a századelőn.

fejlettségét". Bulla–Mendöl 1947. 227. Ennek két legfőbb okát a településállomány nagy részének török kori elpusztulásában, illetve a táj ásványkincsekben való szegénységében látta.

[18] A nyugat–keleti fejlettségi lejtő falszifikálását lásd bővebben: Szilágyi 2015. 81–90.; Szilágyi 2016a. 38–42.

[19] Vö. Márkus 1986. 43–52.; Beluszky 2001. 79–156. Vö. Szilágyi 2012.

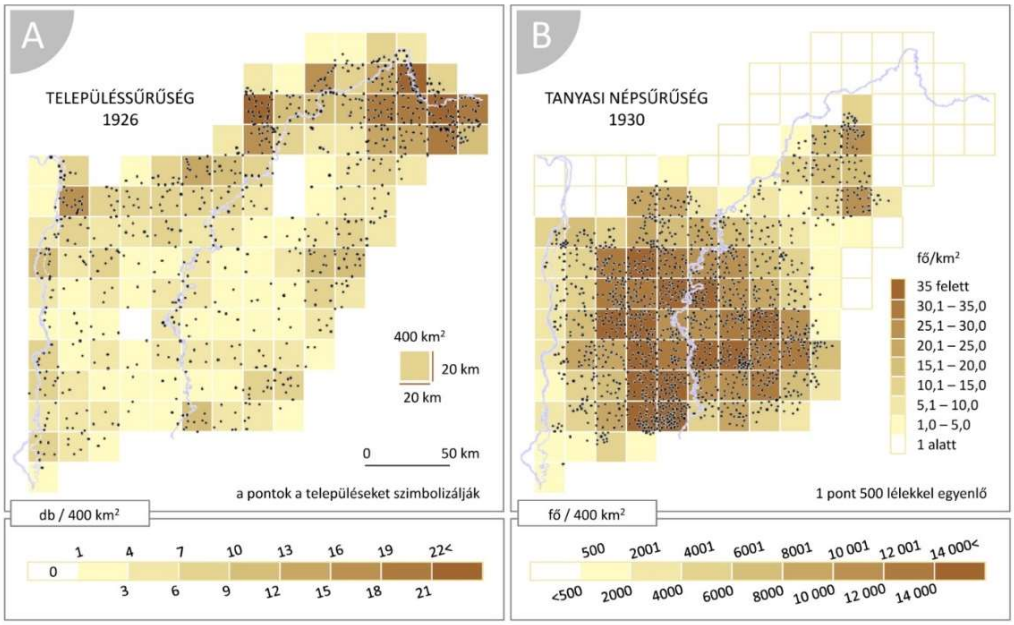

4. ábra. Az Alföld településsűrűsége (A) és az általában mezővárosok köré rendeződő tanyasi népsűrűsége (B).

Forrás: ATTA (A) és Elek 1938. 609. (B), saját számítás és szerkesztés.

Az előbbiből következik, hogy a 19–20. századi alföldi modernizáció egyik előzménye, ha nem is előfeltétele, a 18. századra kialakult ritkább sűrűségű településállomány, illetve annak kiemelkedő „szigetei", a mezővárosok voltak. Ezek a szigetek, amelyek egy-egy várost, némelykor városok térben egymáshoz közel fekvő csoportját jelentették az Alföldön, olyan interakciós teret képeztek, kínáltak a vándormozgalomból is bőven táplálkozó, növekvő méretű társadalmuk számára, ahol a toleránsabb viselkedésforma kialakítása elengedhetetlen velejárója volt a „fejlődés" légkörének.[20] Nyilván ezt erősítette a betelepülések, betelepítések egész sora még a 18. században, például a békési, dél-alföldi, Dunamenti részeken. S ezt erősítette később is a 19. századi migráció,[21] amelyet nagyban megkönnyített a táj szerkezeti adottsága, az alföldi közlekedés egyszerűbb, „könnyedebb" lehetősége, idővel modernizálódó formája.[22] Mindezek abba az irányba hatottak, hogy e területek az állandó kihívások közepette bővülő „sokszínűségük" mellett továbbra is képesek maradtak megőrizni a térszervező szerepköreiket a tájban. *A 19. század végére több helyen is összefüggő vidéket, kiemelkedő fejlettségű-modernizációjú gócokat kezdtek alkotni e centrumok. Ez a sajátos, többközpontú fejlettségi térszerkezet nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a trianoni békeszerződés után, kivált az 1920-as években, az ország gazdasági teljesítőképessége rendkívül gyorsan regenerálódjon, illetve hogy az új viszonyokhoz meglepően hamar alkalmazkodjon.*[23]

[20] Szilágyi 2012. 42–43., 140–147.
[21] Bővebben: Beluszky 2005. Vö. Dányi 1998.; Kovács 1933.; Szilágyi 2018c.
[22] Bulla 1940. 58–62.
[23] Szilágyi 2018a. 36–37.

A határ menti régió dinamizálódása az 1920-as években

A trianoni békeszerződés értelmében a 100 ezer négyzetkilométernyi[24] Nagyalföldnek csak kevesebb mint a fele maradt a trianoni ország területén. Így a közigazgatási községhatárokhoz igazított trianoni Alföld területe kereken 45 ezer négyzetkilométer volt,[25] ahol 1920-ban négy és fél millióan éltek. Másképpen, amíg a táj kiterjedése az új államterületnek alig felét, addig a népessége az ország lakosságának már csaknem 60 százalékát adta.[26]

Az új államhatár alföldi, 8–900 kilométeres szakaszán „határ menti települések" egész sora alakult ki. E települési zóna kijelöléséhez többféle módszertani megoldás választható. Ezekkel ma már kiterjedt irodalom foglalkozik.[27] Az, hogy mekkora sávot tekintünk határ menti területnek, számos körülmény függvénye, amelyet leginkább az befolyásol, hogy mekkora terület (például táj vagy állam) kontextusában történik az értelmezés. Tekintve, hogy a trianoni Alföld kiterjedése az új állam területének alig fele volt, és hogy a szélei közt feszülő távolság is átlagosan alig 180 kilométer körül alakult, indokolt az 50 kilométeres sáv helyett egy 30 kilométer széles zónára mérsékelni a határ menti terület kijelölését. Ezt a megoldást választotta Kovács Zoltán jól ismert tanulmányában,[28] de ehhez közeli (25 kilométeres) tartománnyal dolgozott Hajdú Zoltán is egy későbbi munkájában.[29]

Ebben a határtól „befelé" számított 30 kilométerre szélesedő zónában 304 település működött 1926-ban, ahol több mint 851 ezren éltek a békekötés utáni években (1. táblázat). A terület népessége alig egy évtized alatt 10 százalékkal, 940 ezer lélekre emelkedett. Bár a növekedés aránya az Alföld többi részén is hasonló volt, mégis táji viszonylatban e folyamat példa nélküli, hiszen a megelőző évtizedben a népességgyarapodás üteme alig haladta meg a 2 százalékot ezen a vidéken. Egyértelmű tehát, hogy 1920 után a népességnövekedés, még a századfordulós évek értékéhez (8 százalék) mérten is, felgyorsult. Noha a természetes szaporodás a háború miatt a felére esett az 1910-es években, az hamar visszaállt a századfordulós szintre. A 20. század első harmadában a határsáv mindvégig népességkibocsátó terület maradt. Az elvándorlás a háború éveiben 32 ezerről 35 ezer főre emelkedett, később azonban, amikor a terület valóban határ menti zónává alakult, az elvándorlók száma 12 ezer főre mérséklődött, amelyben meghatározó szerepet játszott párhuzamosan a határon túlról érkező bevándorlók tömege. Tulajdonképpen a népességveszteség ellenére a határzóna egyben vándorlási célterület is volt.

[24] Beluszky 2001. 23.

[25] A 818 település közigazgatási területe összesen 7 819 282 katasztrális hold volt az 1930. évi adatok alapján, amely 45 ezer négyzetkilométernek felel meg. MH 1926., ATTA, vö. Szilágyi 2014. 111–112. saját számítás.

[26] A trianoni ország területe 92 963 négyzetkilométer, lakossága pedig 7 615 117 fő volt 1920-ban (Romsics 2005. 145.). Ebből az Alföld területe 48,4 százalék, míg a táj lakossága 59,3 százalék (4 518 469 fő) volt (vö. 25. lábjegyzet).

[27] A téma irodalmához lásd: Sikos–Tiner 2009. Továbbá: Kovács 2006.

[28] Kovács 1990. 8.

[29] Hajdú 1996. 647–648.

Megnevezés	Év	Az államhatár 30 kilométeres zónájában	Az Alföld többi területén
Népesség	1900	762 778	2 972 357
	1910	829 497	3 428 739
	1920	851 639	3 666 830
	1930	940 041	4 049 618
Természetes szaporodás	1901–10	98 826	370 125
	1911–20	47 469	161 359
	1921–30	97 998	306 591
Tényleges szaporodás	1901–10	66 696	455 927
	1911–20	11 898	211 905
	1921–30	85 286	379 151
Vándorlási különbözet	1901–10	−32 130	85 802
	1911–20	−35 571	50 546
	1921–30	−12 712	72 560
Vándorlási egyenleg (százalék)	1901–10	−4,21	2,89
	1911–20	−4,29	1,47
	1921–30	−1,49	1,98

1. táblázat. A trianoni Alföld főbb demográfiai és migrációs adatai az államhatártól számított 30 kilométeres zónában, 1900–1930.

Forrás: ATTA, saját számítás.

Egészen más volt a helyzet azokon a részeken, ahol a vonzásközpontot a környező államok valamelyikéhez csatolták, és a vonzáskörzet kisebb-nagyobb szelete a trianoni Alföldön maradt. E határ menti vonzáskörzet vizsgálatához további 33 országhatáron túli funkcionális várost kellett számításba venni, olyanokat, amelyeknek földrajzi közelsége miatt vonzáskörzetük egy része a trianoni Alföldre nyúlhatott.[30] A számítások azonban azt mutatták, hogy ezek közül is csak 14 központ volt olyan,[31] amelynek vonzáskör-

[30] A vizsgálatba bevont határon túli centrumok városhierarchiai szintenként és népességük alapján csökkenő sorba rendezve alább olvashatóak. A települések neve után zárójelben előbb a hierarchiai szint (v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megyeközpont, v4 = középváros, v5 = kisváros, v6 = járási funkciókkal is rendelkező település, lásd: Beluszky–Győri 2005.), majd az 1910. évi lélekszám szerepel. MSK Ús. 42. kötet. Nagyvárad (v2, 64169), Arad (v2, 63166), Kassa (v2, 44211), Szabadka (v3, 94610), Szatmárnémeti (v3, 34892), Újvidék (v3, 33590), Zombor (v3, 30593), Ungvár (v3, 16919), Nagykároly (v3, 16078), Beregszász (v3, 12933), Zenta (v4, 29666), Munkács (v4, 17275), Nagyszalonta (v4, 15943), Apatin (v4, 13136), Nagyszentmiklós (v4, 10617), Nagyszőlős (v4, 7811), Nagymihály (v4, 6120), Magyarkanizsa (v5, 17018), Magyarpécska (v5, 8066), Borosjenő (v5, 6599), Margitta (v5, 5676), Székelyhíd (v5, 5279), Tasnád (v5, 5030), Törökkanizsa (v5, 4938), Halmi (v5, 3455), Kisjenő (v5, 2821), Királyhelmec (v5, 2725), Mezőkaszony (v5, 2468), Érmihályfalva (v6, 6255), Pankota (v6, 5607), Perjámos (v6, 5348), Erdőd (v6, 3602), Gálszécs (v6, 3284).

[31] Arad, Beregszász, Érmihályfalva, Halmi, Királyhelmec, Mezőkaszony, Nagykároly, Nagyszalonta, Nagyszőlős, Nagyvárad, Szabadka, Szatmárnémeti, Székelyhíd, Zombor. Forrás: ATTA, saját számítás.

zete 1910-ben kiterjedt a későbbi országterület Alföldjére (2. táblázat). E 14 központ trianoni Alföldre átnyúló, mintegy 75 falura kiterjedő vonzáskörzetében,[32] közvetlenül az első világháború előtt, több mint 122 ezren, 1920-ban viszont már csak 106 ezren éltek, amely összetett folyamat eredménye. Egyfelől az első világháború éveiben, de már azt megelőzően is, visszaesett ezeken a területeken a születések száma, és kedvezőtlenül alakult a halálozások aránya is, kivált 1918-ban. Amíg a háború előtti években a később központ nélkül maradt „vonzáskörzetek" településeinek 5, legfeljebb 10 százalékában mutatható ki a természetes fogyás, addig ez az érték a háború első éveiben látványosan 44, illetve 69 százalékra emelkedett. Az említett 1918-as évben, mindenekelőtt az influenzajárvány miatt, a vizsgált 75 faluból már 69-ben (!) többen haltak meg, mint ahányan születtek; jóllehet a helyzet a baby-boom következtében stabilizálódott az évtized végére (5. ábra).

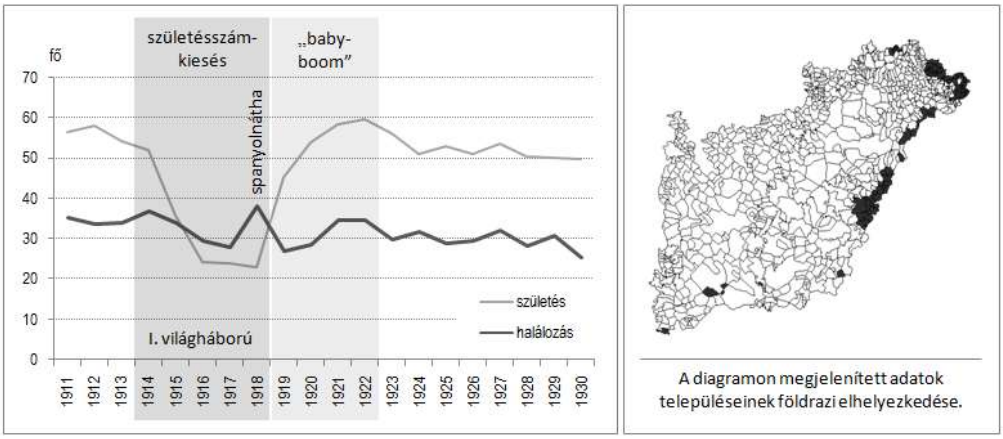

5. ábra. A központjukat vesztett határ menti vonzáskörzetek falvainak átlagos születési és halálozási adatai, 1911–1930.

Forrás: ATTA, vö. NFAK 1969., saját számítás és szerkesztés.

Másfelől, ezek a települések kivétel nélkül olyan határ menti falvakká váltak 1920 után, amelyeknek a központja mind közigazgatásilag, mind gazdaságilag elérhetetlenné vált. *A történelmi vonzásközpontjaik nélkül maradt falvak lakossága nagyobb arányban döntött az elvándorlás mellett.* Mindezek együttes folyománya lett, hogy a 2112 négyzetkilométer kiterjedésű,[33]

[32] Az alábbiakban a határon túli központok hipotetikus vonzáskörzetébe tartozó alföldi települések darabszáma és nevei olvashatóak zárójelben. Az adatok az 1910. évi állapotokat tükrözik. *Arad* (1, Kevermes); *Beregszász* (19, Beregsurány, Beregdaróc, Tarpa, Szatmárcseke, Tiszakóród, Csaroda, Márok, Márokpapi, Milota, Tiszabecs, Tákos, Kölcse, Hete, Túristvándi, Tiszacsécse, Jánd, Fejércse, Gergelyi, Ugornya); *Érmihályfalva* (2, Nyírábrány, Penészlek); *Halmi* (1, Méhtelek); *Királyhelmec* (6, Láca, Dámóc, Semjén, Nagyrozvágy, Kisrozvágy, Cséke); *Mezőkaszony* (3, Barabás, Vámosatya, Gelénes); *Nagykároly* (2, Vállaj, Mérk); *Nagyszalonta* (4, Nagyszalonta, Geszt, Mezőgyán, Zsadány); *Nagyszőlős* (2, Uszka, Magosliget); *Nagyvárad* (16, Biharkeresztes, Berekböszörmény, Nagykereki, Ártánd, Komádi, Kismarja, Körösszegapáti, Pocsaj, Bojt, Körösnagyharsány, Biharugra, Bedő, Esztár, Magyarhomorog, Told, Körösszakál); *Szabadka* (3, Kisszállás, Pusztamérges, Öttömös); *Szatmárnémeti* (14, Csegöld, Zajta, Gacsály, Rozsály, Császló, Tisztaberek, Garbolc, Kisnamény, Túrricse, Nagyhódos, Botpalád, Kispalád, Csaholc, Kishódos); *Székelyhíd* (1, Álmosd); *Zombor* (1, Hercegszántó). Forrás: ATTA, saját számítás.

[33] Eredeti adat: 367 033 kat. hold. Forrás: ATTA, saját számítás.

központjait veszített „vonzáskörzet-terület” népessége 16 ezer fővel csökkent, amennyiben a települések lélekszámváltozását tekintjük. Ha azonban a veszteségek ellenére figyelembe vesszük, hogy 1911 és 1920 között e falvakban összesen 7630 fő volt a természetes szaporodás értéke, akkor az elvándorlók száma jóval nagyobbra kalkulálható. Ezek alapján az 1910-es években, vélhetően nagyobb mértékben 1918 és 1920 között (a később a trianoni békeszerződés következtében) vonzásközpont nélkül maradt alföldi falvakból legalább 23 ezren költöztek el, mely egészen rendkívüli folyamat – tekintve, hogy a helyi lakosság *csaknem ötöde* hátrahagyta korábbi lakhelyét. Ugyanakkor *a 30 kilométeres belső határsáv egészét nézve az elvándorlók aránya ennél azért lényegesen kedvezőbben alakult: az ott élők alig 5 százaléka hagyta el otthonát. Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a trianoni államhatár kijelölése után az alföldi határ menti térségben súlyos helyzetbe csak a központjukat vesztő vonzáskörzetek falvai kerültek.* Az 1920-as években az érintett 304 határ menti település közül csak 75 községben, tehát a zóna településállományának alig negyedében okozott demográfiai válságot a kialakult helyzet, ezekben a falvakban a lakosság válasza a krízisre a tömeges elvándorlás volt.

Gravitációs központ	A	B	C	D	E
Belföldi határ menti központok					
Szeged	v2	118 328	12	35 271	0,30
Debrecen*	v2	92 729	19	48 341	0,52
Békéscsaba*	v3	42 599	8	25 690	0,60
Gyula	v3	24 284	4	17 679	0,73
Baja	v3	21 032	15	44 305	2,11
Sátoraljaújhely	v3	19 940	10	11 479	0,58
Makó	v4	34 918	14	46 797	1,34
Kisvárda	v4	10 019	36	52 489	5,24
Battonya	v5	13 011	5	13 602	1,05
Bácsalmás	v5	11 498	10	31 698	2,76
Sárospatak	v5	9 427	10	9 504	1,01
Berettyóújfalu*	v5	8 579	12	19 606	2,29
Nyírbátor	v5	7 777	18	30 419	3,91
Mátészalka	v5	5 935	22	35 950	6,06
Fehérgyarmat	v5	4 627	30	21 470	4,64
Sarkad	v6	9 587	4	6 972	0,73
Mezőkovácsháza	v6	4 429	6	17 376	3,92
Csenger	v6	3 522	15	12 172	3,46
Mándok	v6	3 106	18	19 201	6,18
Összesen	..	*445 347*	*268*	*500 021*	*1,12 a)*

Gravitációs központ	A	B	C	D	E
Külföldi határ menti központok					
Nagyvárad	v2	64 169	16	36 125	0,56
Arad	v2	63 166	1	3 625	0,06
Szabadka	v3	94 610	3	4 652	0,05
Szatmárnémeti	v3	34 892	14	9 533	0,27
Zombor	v3	30 593	1	3 706	0,12
Nagykároly	v3	16 078	2	5 172	0,32
Beregszász	v3	12 933	19	19 560	1,51
Nagyszalonta	v4	15 943	4	22 610	1,42
Nagyszőlős	v4	7 811	2	830	0,11
Székelyhíd	v5	5 279	1	2 136	0,40
Halmi	v5	3 455	1	551	0,16
Királyhelmec	v5	2 725	6	4 765	1,75
Mezőkaszony	v5	2 468	3	3 435	1,39
Érmihályfalva	v6	6 255	2	5 576	0,89
Összesen		*360 377*	*75*	*122 276*	*0,34 a)*
Mindösszesen	..	*805 724*	*343*	*622 297*	*0,77 a)*
Nincs adat b)	..	..	22	..	..

2. táblázat. A határ menti városok hipotetikus alföldi vonzáskörzete, 1910.

Forrás: ATTA, vö. 7. ábra, 35. lábjegyzet, saját számítás.

Megjegyzés: A = városhierarchiai szint: v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megyeközpont, v4 = középváros, v5 = kisváros, v6 = járási funkciókkal is rendelkező település (Beluszky–Győri 2005.); B = gravitációs központ lélekszáma 1910-ben (fő); C = vonzott alföldi települések száma (db); D = vonzott alföldi lélekszám 1910-ben (fő); E = a vonzáskörzet és a vonzásközpont lélekszámának hányadosa. *) Berettyóújfalu, Békéscsaba és Debrecen (mint földrajzi város) kívül feküdt a határ menti 30 kilométeres zónán, ennek ellenére vonzáskörzetük jelentős része átnyúlt az említett területre. Ebből a megfontolásból szerepelnek az összesítésben. Ezzel szemben Kiskundorozsma, bár mindössze 11 kilométerre volt a határtól, mégsem került be a táblázatba, mert nem mutatható ki körülötte hipotetikus vonzáskörzet. Továbbá: a) átlag; b) azok a települések, amelyek az 1926-os összeírás alapján az adatbázisba kerültek, de különböző okokból nem állt rendelkezésre 1910-ben hozzájuk kapcsolódó lélekszám, amely alapján elvégezhető lett volna a gravitációs számítás (35. lábjegyzet), ezek a következők: Alsógöd, Csabacsűd, Csengőd, Dánszentmiklós, Drágszélszállás, Felsőcsikéria, Felsőgöd, Gátér, Gerendás, Gyála (Nagyrét), Jakabszállás, Kelebia, Nagykopáncs, Nyírszőllős, Öregcsertő, Pesterzsébet, Rákoshegy, Sashalom, Soltszentimre, Tompa, Újiráz.

A trianoni Alföld 19 határ menti városában több mint 445 ezren, ezek vonzáskörzetében, mintegy 268 faluban, pedig 500 ezren, összesen csaknem 1 millióan éltek közvetlenül a békeszerződés előtti években (2. táblázat). A határ kijelölését követően ezeknek a városoknak a lakossága 523 ezer főre nőtt (118%), ami nagyjából fele-fele arányban a természetes szaporodásnak (29 ezer fő) és a bevándorlásnak (legalább 26 ezer fő) volt köszönhető (3. táblázat). Adatok híján csak sejthető, hogy a központ nélkül maradt vonzáskörzetek (korábban említett 23 ezer fős) elvándorló lakosságának egy része ezekben a centrumokban találhatott új otthonra.

Város	Lélekszám				Vándorlási különbözet			Vándorlási egyenleg rátája		
	1900	1910	1920	1930	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1901–1910	1911–1920	1921–1930
Szeged	102 991	118 328	119 109	135 071	3 097	−4 273	8 429	3,01	−3,61	7,08
Debrecen	75 006	92 729	103 186	117 275	10 291	6 978	6 891	13,72	7,53	6,68
Békéscsaba	37 547	42 599	44 368	49 374	246	−654	545	0,66	−1,54	1,23
Makó	33 722	34 918	37 141	35 824	−1 166	2 207	−2 679	−3,46	6,32	−7,21
Gyula	22 446	24 284	24 908	25 241	1 619	2 368	1 300	7,21	9,75	5,22
Baja	20 361	21 032	19 371	27 935	414	−46	12 834	2,03	−0,22	66,25
Sátoraljaújhely	16 886	19 940	21 162	18 431	1 685	1 214	−3 187	9,98	6,09	−15,06
Battonya	12 872	13 011	13 737	12 718	−1 375	−294	−1 829	−10,68	−2,26	−13,31
Bácsalmás	9 291	11 498	11 517	13 045	832	−704	411	8,95	−6,12	3,57
Sarkad	8 760	9 587	10 751	12 233	−255	522	19	−2,91	5,44	0,18
Kisvárda	8 257	10 019	11 435	14 133	817	1 027	1 491	9,89	10,25	13,04
Sárospatak	8 216	9 427	10 408	11 257	138	−154	−1 279	1,68	−1,63	−12,29
Berettyóújfalu	7 723	8 579	9 134	10 899	−125	180	792	−1,62	2,10	8,67
Nyírbátor	5 946	7 777	9 075	10 779	958	676	−9	16,11	8,69	−0,10
Mátészalka	5 405	5 935	6 519	9 125	−315	139	1 471	−5,83	2,34	22,56
Mezőkovácsháza	4 352	4 429	4 721	5 323	−661	−292	−214	−15,19	−6,59	−4,53
Fehérgyarmat	4 220	4 627	4 375	5 227	0	−420	323	0,00	−9,08	7,38
Csenger	3 360	3 522	3 618	4 941	−239	−94	704	−7,11	−2,67	19,46
Mándok	2 923	3 106	3 367	4 146	−144	22	132	−4,93	0,71	3,92
Összesen	390 284	445 347	467 902	522 977	15 817	8 402	26 145	4,05	1,89	5,59

3. táblázat. A trianoni Alföld határ menti városainak vándorlási egyenlege, 1901–1930.

Forrás: ATTA, vö. NFAK 1969., saját számítás.

Ilyenformán nem meglepő, hogy kiemelt vándorlási célterület lett Mátészalka és Csenger, ahol az 1920-as években ötödével nőtt pusztán bevándorlásból a lélekszám, holott a századfordulón még mindkét (funkcionális értelemben vett) kisváros népességkibocsátó

területnek minősült. A helyzetnek további „nyertese” volt Kisvárda, Berettyóújfalu, Fehérgyarmat, Szeged, Debrecen és Gyula, ahol a bevándorlók aránya legalább 5–13 százalék között alakult az 1920-as években. Nyírbátor ezzel szemben a századelőn még 16 százalékos pozitív vándorlási egyenleggel bírt, amely 1920 után, a település határ közeli (mindössze 16 kilométerre fekvő) helyzete miatt gyökeresen megváltozott. Már nem volt képes jelentősebb vonzó hatást kifejteni. Lakói közül többen az elvándorlás mellett döntöttek. Makón, Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen is hasonló volt a helyzet.

A széles körben ismert Kovács Zoltán által publikált (1990) határ menti hipotetikus vonzáskörzetek és a legújabb számítások alapján modellezhető potenciális vonzáskörzetek kiterjedése között lényeges különbség áll fenn (vö. 6. ábra, 7. ábra). Ennek egyik lehetséges oka az eltérő módszertani megközelítésben rejlik. A vizsgálat során Kovács a népességszámot, a kiskereskedelmi szívóhatást, a közlekedési hálózatot és többek között a közigazgatási beosztást vette figyelembe.[34] A számítások menetét azonban nem közölte, ezért eredményei utólag nem reprodukálhatók, s az összehasonlítás emiatt csak korlátozottan végezhető el.

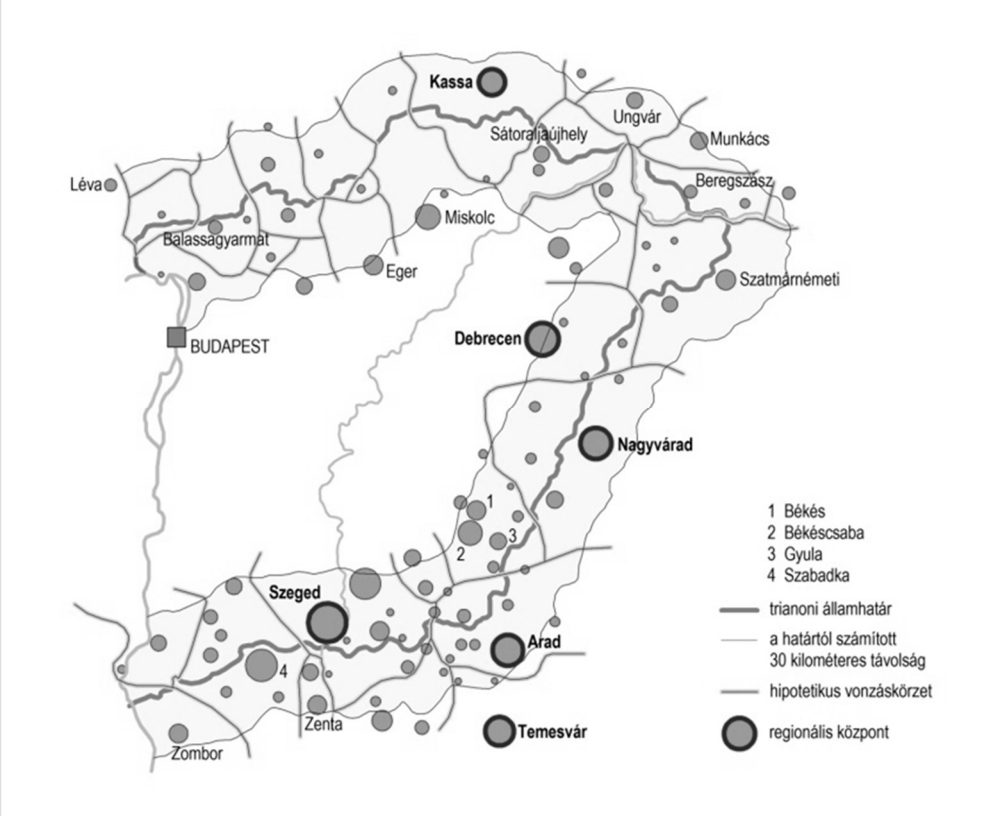

6. ábra. A Kovács Zoltán-féle hipotetikus vonzáskörzetek a határ menti régióban, 1920.
Forrás: Kovács 1990. 8. nyomán saját szerkesztés.

[34] Kovács 1990. 9.

Kovács módszerével szemben a gravitációs vonzáskörzetek körvonalazásához használt eljárás[35] és a funkcionális városszemlélet[36] lehetővé tette a térségben szövődő potenciális településközi kapcsolatok (mikro-strukturális) vonzáskörzet-rendszerének modellezését. A különböző módszertani alapok miatt azonban nem tulajdonítható különösebb jelentés a két, egymástól eltérő eredménynek. Tény azonban, hogy a Kovács-féle vizsgálat jóval nagyobb vonzáskörzetet rajzolt Kassának, Szatmárnémetinek, Nagyváradnak, Aradnak és Szabadkának, mint ami a gravitációs modell alapján valószínűsíthető. Ezeknek a városoknak lényegesen kisebb lehetett a hinterlandja az 1910-es években. Kassa például egyáltalán nem rendelkezett potenciális vonzáskörzettel a trianoni Alföldön, és Arad is csupán egyetlen községet (Kevermes) gravitált. Ugyanakkor jól látszik, csak néhány települést megemlítve, hogy Mezőkaszonynak, Nagykárolynak, Érmihályfalvának vagy éppen Nagyszalontának is bizonyára volt vonzáskörzete a határ menti területen (7. ábra), szemben a Kovács-féle eredménnyel.

[35] A számítások elvégzéséhez két alapvető adatra volt szükség: a települések lélekszámára és a települések fölrajzi koordinátáira. A különféle lehetőségek közül a légvonalbeli távolságot alkalmaztam, melynek két település közötti értékét a földrajzi koordináták felhasználásával határoztam meg az alábbi összefüggés alapján: $d_{ij}=R\times\arccos[\cos(90°-\phi_i)\times\cos(90°-\phi_j)+\sin(90°-\phi_i)\times\cos(\lambda_j-\lambda_i)]$; ahol: d_{ij} két földi pont távolsága, R a Föld sugara (6372,797 km), ϕ_i és ϕ_j két pont szélességi köri helyzete fokban, λ_i és λ_j két pont hosszúsági köri helyzete szintén fokban. A koordináták forrása: *Google Maps* és GHA. Módszertanilag lásd: Nemes Nagy 2005. 220. Az itt meg nem nevezett forrásokat lásd a 15. lábjegyzetnél. – A gravitációs modell a gravitációs törvény mintájára működik, amely jelen esetben megmutatja, hogy 1920-ban egy adott központ saját népességsúlyának megfelelően mely másik településre fejthetett ki vonzó hatást a köztük lévő távolság és a vonzott lakosság méretének függvényében. A gravitációs erő kiszámításának képlete: $F=m_t\times m_k/d_{tk}^3$, ahol m_t a vizsgált település, m_k a vizsgált központ tömege (népessége 1920-ban), d_{tk} pedig a köztük lévő légvonalbeli távolság kilométerben kifejezve. Fontos megjegyezni, hogy a (2-es vagy 3-as) hatványkitevő módosításával többékevésbé modellezni lehet azokat a változó közlekedési viszonyokat, amelyek befolyásolhatják a központok elérését vonzáskörzetük területéről. Győri Róbert 2003-ban saját, gravitációs modellre épülő eredményeket publikált a Dél-Kisalföld területére vonatkozóan. A modell eredményeit összevetve a közigazgatási tájékoztató lapokból nyert empirikus adatokkal arra a következtetésre jutott, hogy a 2-es hatványkitevő alapján kirajzolódó hipotetikus vonzáskörzeti términtázat jobb megfelelést mutatott az empirikus vonzáskörzetekkel a két világháború közt, mintha a 3-as hatványkitevőt helyettesítette volna a képletbe (Győri 2003. 321.) Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a korábbi időszakok esetében, tekintettel például a századelő közlekedési viszonyaira, inkább a 3-as hatványkitevővel végzett számítások eredményei mutattak reálisabb képet. (Győri 2005. 81.) Felmerül ezek után a kérdés, hogy melyik hatványkitevő alkalmazása indokolt módszertanilag a két világháború közötti Alföld esetében. Úgy vélem, hogy a ritkább településsűrűség miatt, és azért, mert a táj közlekedési lehetőségeiben a korábbiakhoz képest lényeges változás nem történt az 1920-as években, semmi nem indokolja, hogy a századelő viszonyainak modellezéséhez használt 3-as hatványkitevőn változtassunk, amikor a két világháború közti Alföld gravitációs vonzáskörzetrendszerének megkonstruálása a cél. A gravitációs modell módszertani leírását lásd: Nemes Nagy 1984.; Dusek 2005.; újabban pedig: Pénzes 2014. 97.

[36] Beluszky–Győri 2005. 214–228.

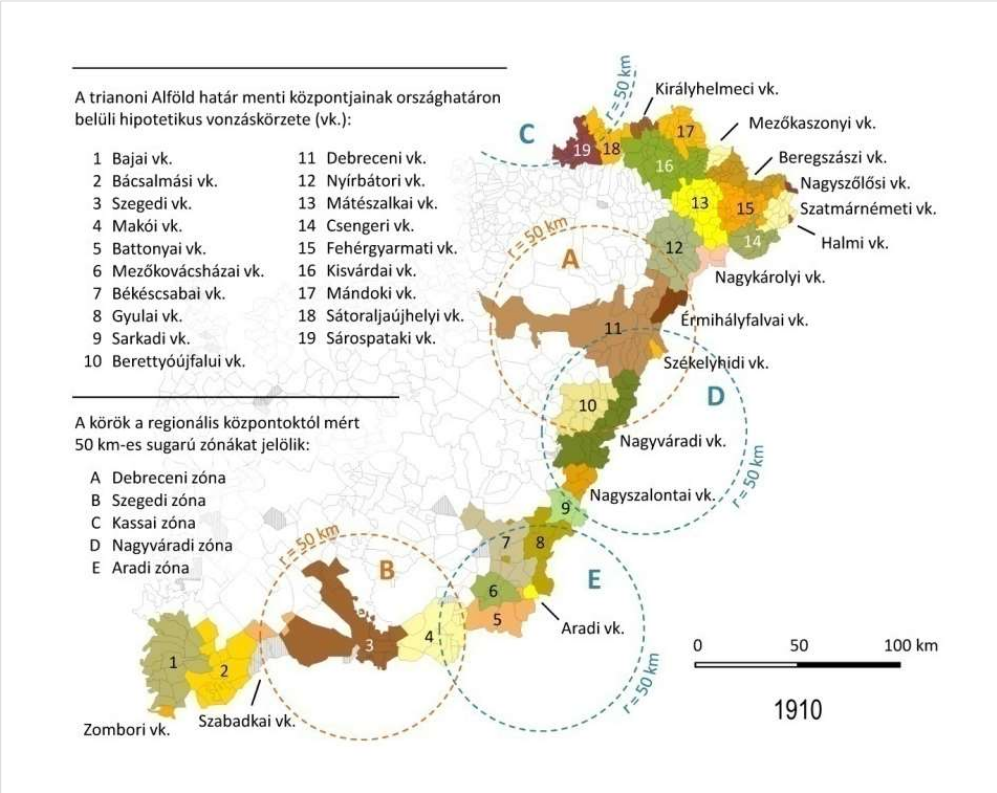

7. ábra. Hipotetikus vonzáskörzet-szerkezet az Alföld határ menti területén az 1910. évi népszámlálás adatai alapján.

Forrás: ATTA, vö. 2. táblázat, saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: a számmal jelölt hipotetikus vonzáskörzetek a trianoni országhatáron belüli, míg a határ mentén feltüntetett vonzáskörzetek az elcsatolt központok hinterlandjai voltak a jelzett időpontban.

Mindent összevetve világos, hogy a határ menti zóna amellett, hogy népességkibocsátó terület volt, vándorlási célterületté is vált, ahol mindenekelőtt a bevándorlók kitüntetett figyelmét a városok élvezték. Ezzel párhuzamosan bizonyítható, hogy a határ menti zóna azon részeiről, ahol a központjuk nélkül maradt vonzáskörzetek feküdtek, tömeges elvándorlás kezdődött már 1918 táján. Tulajdonképpen *a trianoni államhatár a városok nagyobb részét dinamizálta, miközben a határ menti falvak negyedét súlyos demográfiai helyzetbe hozta – jóllehet az államhatár a vizsgált zónában fekvő falvak többségére (ebben a tekintetben) hatástalan volt.*

Fontos összefüggés, hogy a trianoni Magyarország határ menti területein életminőség szempontjából vagy „mozdulatlan", vagy „fejlődő" vidékek mutathatók ki (leszámítva a dél-dunántúli összefüggő határszakaszt és a határ többi részén a kisebb megszakításokat). A teljes államhatár mentén megszámlálható területi egységeknek kereken a 70 százaléka olyan járás vagy város volt az 1920-as években, ahol a trianoni határ ellenére sem csökkent az életminőség, vagy legalábbis nem romlott érdemben e területek HDI rangsorban elfoglalt pozíciója.[37] Ellenkezőleg, *ezeknek a járásoknak és városoknak a negyedében a határ menti*

[37] Szilágyi 2018b. 302.

állapot ellenére bizonyíthatóan nőtt a helyi lakosság életminősége. Az, hogy 1920–23 között kijelölték a domborzathoz rendszerint nem igazodó új határokat, még nem jelentette azt, hogy e határok mentén (életminőség tekintetében) azonnal „rosszabb" helyzetbe kerültek volna a települések. Az életminőség romlása tehát nem a határtól való távolság függvénye, nyilvánvalóan az jóval összetettebb folyamat, semhogy *egyetlen okra* lehessen azt visszavezetni. A határ menti települések életminőség-romlásának menete, úgy tűnik, általában lassúbb folyamat volt, mint egyetlen évtized, lassúbb volt, mint azt korábban gondoltuk. Ebből pedig adódik, *hogy a magyarországi határok mentén fekvő településeken nem következett be tömeges és gyors életminőség-romlás a két világháború között.*

Összegzés helyett: kontextus *egy* lehetséges értelmezéshez

A századfordulós alföldi modernizáció folyamata és az egyes települések tájon belüli fejlettségi szintje, bármennyire is ambivalens, elsősorban nem a város–falu relációjában értelmezhető, hanem sokkal inkább a város–tanya, a falu–tanya viszonylatában (4. ábra, B). Tudniillik azokon az alföldi vidékeken maradt jellemzően erős még a 20. század elején is a város–falu kapcsolat, ahol megőrződött a középkori településsűrűség, és ahol ezen állapotok miatt is többnyire átlagon aluli vagy mélyen átlag alatti fejlettségű falvak helyezkedtek el. Rendszerint ezek a területek egybeestek az Alföld városhiányos régióival (3. ábra).[38]

Azzal, hogy a Közép- és a Dél-Alföldön már a kései középkorban, de főleg a koraújkorban a településállomány döntő része elpusztult, olyan új helyzet állt elő, amely egy korábbitól eltérő gazdálkodási forma kibontakozását segítette elő a török korban, még inkább a török kor utáni másfél évszázadban. A nagy kiterjedésű alföldi mezővárosok a lakatlanná vált vidékek, puszták egész sorát igyekeztek bérbe venni. Külterületük gyarapodásával kedvező feltételek teremtődtek a bővülő nagyállattartó gazdálkodás folytatásához, amelyre előnyösen hatott a hűvösebbé és csapadékosabbá váló időjárás.[39] Az éghajlat újabb, ezúttal felmelegedést hozó 18–19. századi átalakulása, ha nem is döntő módon, de jelentős formában hozzájárult a táj gazdasági-társadalmi vonásainak módosulásához. A klímaváltozás, a 18. századi Alföldre irányuló migráció és az ezekből következő nagyobb természetes szaporulat, növekvő demográfiai nyomást „helyezett" az eleve népesebb mezővárosokra. Az itt élő lakosság élelmiszerszükségletének problémáját, a korlátozott távolsági kereskedelmi lehetőségek miatt, helyben kellett megoldani. A szántóföldi területek gyarapításával és a városközeli kertek kialakításával ugyan kezelni lehetett a növekvő keresletet, csakhogy a lakosságnak ezzel együtt járó gazdasági érdekű, időszakos kitelepülése a határba a tanyák számának gyors emelkedését eredményezte. Amíg a Duna–Tisza közén a „tanyásodás" folyamatát a futóhomok megkötésére tett erőfeszítések, addig a Tisza mentén és a Tiszántúlon általában a vízmentesítéskor felszabadult területek művelés alá vonásának igénye gyorsította fel. *Ez az új, tanyákra épülő gazdasági rendszer lett – a vasút megjelenésével – az alföldi modernizáció alapja.* Következésképp, ahol a városok és a falvak körül nem vagy csak elenyésző számban alakulhattak ki tanyák, az ott élő lakosság nem „élvezhette" oly mértékben e gazdasági folyamat előnyeit, mint azok a közép- és dél-

[38] Szilágyi 2017.
[39] Kecskemét példáját lásd: Szilágyi 2016a.

alföldiek, akik a tanyákkal „zsúfolt", kiterjedt külterületű mezővárosokban éltek.[40] *Másképp fogalmazva: a 19–20. század fordulójára kizárólag azok a vidékek lehettek a táj gazdasági centrumai, ahol jól működő város–tanya (esetleg falu–tanya) kapcsolatrendszer épült ki, és ahol a kedvező (vasúti) forgalmi fekvésből származó előnyök érvényesülni tudtak a helyi gazdaságban. Ezzel szemben ott, ahol többé-kevésbé megmaradt a középkori településállomány területi kontinuitása, ahol inkább a város–falu kapcsolat megerősödése volt a jellemző, ott – alföldi viszonylatban – szinte kivétel nélkül perifériális területek formálódtak. Világosan látszik tehát, hogy nem a trianoni békeszerződés szerint kijelölt új államhatár idézte elő ezeknek a vidékeknek a perifériális helyzetét, hanem az, hogy arculatukat mindenekelőtt a városok és a tanyák nélküli sűrű faluhálózat határozta meg* (4. ábra, A–B). Ilyenformán a háttérben jóval összetettebb folyamatok álltak, semhogy azt könnyelműen egyetlen okra lehessen visszavezetni. Nem vitatom azonban, hogy a határ menti állapot nagyban hozzájárult eme perifériális vidékek helyzetének konzerválódásához.

A 19. század végi dinamikus fejlődés az Alföld nagy részén, főleg a középső és déli területein, addig bizonyult fenntarthatónak, amíg a tájra a gabonakonjunktúra hatással volt, és amíg a szántóföldi művelés kiterjeszthető maradt részint a pusztákra, részint a vízmentesítés által potenciálnövekedett vidékekre. Amint extenzív módon nem lehetett tovább bővíteni a szántóföldek területét, visszaesett a fejlődés, lelassult a városiasodási folyamat és Alföld szerte felszínre kerültek a társadalmi feszültségek. *A századforduló előtti fejlődés, a 20. század elején a háborús konjunktúra ellenére sem volt fenntartható.* Az Alföld iparosítása energiaforrások híján pedig továbbra is korlátozott maradt, ráadásul 1920 után a helyzet minden korábbihoz képest megoldhatatlanabbnak tűnt. Nem véletlen tehát, hogy az első világháborút követően újból előtérbe került a tanyakérdés.

Az alföldi társadalomban keletkezett, említett feszültségek levezetésére, többek között két jelentősebb (politika felől érkező) megoldási kísérlet született: a földreform és a tanyasi iskolák építésének ügye. Az elemi oktatás terén elért eredményekkel szemben a megvalósítás szempontjából erőtlen földreform nem kínált valós megoldást a problémákra. Hiszen belső (táji) erőforrások híján és egyelőre a malomipart esetlegesen követő új húzóágazat nélkül, utólag már látható, hogy *a két világháború közti időszakban véget ért az alföldi modernizáció virágkora. A „fenntartható fejlődés újkori modellje", amelyben az extenzív szántóföldi mezőgazdaság és a külterjes nagyállattartás játszotta a főszerepet, egyszerűen összeomlott.* Azokon a területeken, ahol időben elkezdődött a mezőgazdasági szerkezetváltás, főleg Budapest közelségében, a kertművelésre alkalmas homokvidékeken, más volt a helyzet.[41] Az Alföld többi részén, elhagyva a népi írók és kortárs szociográfusok délibábos mintavidékét, a Három Város területét, s elhagyva a nagyobb vidéki centrumok vonzáskörét, felszínre került az adott keretek közt fenntarthatatlan modell problémája. Érthető, hogy a kortársak a válság okát többnyire Trianonban vélték felismerni. *Utólag azonban egyértelmű, Trianon nem oka, hanem pusztán katalizátora volt a modell összeomlásának,* amely tulajdonképpen egy évtizedek óta zajló, fel nem ismert folyamat végére tett pontot.

[40] Szilágyi 2015. 77–81.
[41] Szilágyi 2012. 75–95., 124–140.

Zsolt Szilágyi

Reinterpretation of the Trianon Plain. Possible Regional-Historical Geographical, Economic and Social Historical Contexts for the Historicalization of the Past of the Landscape (1910–1930)

There is a clear trend in recent years that historians are moving closer to more and more disciplines in the natural sciences, and that they are adopting methods in these disciplines or developing new ones for their own research projects. For this, I believe that the common language will be created by the digital revolution, quantification, which is still ongoing.

Through "technological uniformization", there is a growing need for the mass processing of data, building and interconnecting databases, and developing quantitative procedures for which, in time, a parallel narrative can be built alongside well-known master narratives.

In my study, I attempt to historicalize the past of the Great Hungarian Plain for the first third of the 20th century in a different way than before, by concatenating several databases (GHA, ATTA, MÉTA) and using GIS (Esri GIS).

A new result is that in addition to the construction of the railway network and water management infrastructures, the adaptation (!) of the settlement network also played a decisive role in the modernization of the Great Plain in the 19th century.

The basis of modernization and economic structural transformation in the economic sense was the formation and spread of homesteads.

The regions of the Great Hungarian Plain, where, instead of the city-village connection, the city-farm connection became the dominant, formed into highly developed centre areas (in a landscape context) by the turn of the 19th and 20th centuries. However, the process of landscape modernization and urbanization slowed down perceptibly, even stalled at some places, due to global economic processes, reorganizing migratory movements, disproportionate landscape economic structure and growing social tensions, among others. By the beginning of the 20th century, another change in the economic structure of the Great Hungarian Plain became necessary, but this (also) could not take place due to the First World War.

The Trianon peace treaty after losing the war was such a traumatic experience not only collectively but often on an individual experience level that the discourse that followed the propaganda-reinforced "loss narrative" obscured many of the aforementioned pre-peace problems. Consequently, Trianon was not the cause but the catalyst for the collapse of the economic model of the Great Hungarian Plain.

At the same time, it is a fact that in addition to the typically more favourable concentration of human capital in the landscape, the multi-centred developmental spatial structure formed within the landscape in the 1920s enabled a surprisingly rapid economic restoration for Trianon Hungary as a whole. Despite the slowing down of the modernization and urbanization processes, the development of the Great Hungarian Plain at the turn of the century, which was higher than in the Carpathian Basin, was able to ensure a relatively smooth socio-economic transition for a short time.

Források

ATTA	Alföldi Települések Történeti Adatbázisa
GHA	GISta Hungarorum Adatbázis
Google Maps	
KTFA	Kárpát-medencei Területi Fejlettségi Adatbázis
MH 1913.	A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1913.
MH 1926.	Magyarország helységnévtára 1926. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1926.
MSK Ús. 39. kötet	Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 39.)
MSK Ús. 42. kötet	A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.)
MSK Ús. 46. kötet	A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenkint. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 46.)
MSK Ús. 48. kötet	A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48.)
MSK Ús. 69. kötet	Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
MSK Ús. 83. kötet	Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.)
MSK Ús. 99. kötet	Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. [rész]. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp., 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99.)
NFAK 1969.	A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Összeállította: Klinger András. Bp., 1969.

Szakirodalom

Beluszky 2000. Beluszky Pál: Egy fél siker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán). In: Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Szerk.: Dövényi Zoltán. Bp., 2000. 299–326.

Beluszky 2001. Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.

Beluszky 2005. Beluszky Pál: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Magyarország történeti földrajza. I. kötet. (Studia Geographica, Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és Települési Kutatások 27.) Szerk.: Beluszky Pál. Bp.–Pécs, 2005. 153–314.

Beluszky 2008. Beluszky Pál: Kárpát-medence országrészeinek (régióinak?) rövid jellemzése. In: Magyarország történeti földrajza. II. kötet. (Studia Geographica, Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és Települési Kutatások 27.) Szerk.: Beluszky Pál. Bp.–Pécs, 2008. 325–411.

Beluszky–Győri 2005. Beluszky Pál, Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs, 2005.

Bulla 1940. Bulla Béla: Az Alföld. Bp., 1940. (Kincsestár – A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára 116.)

Bulla–Mendöl 1947. Bulla Béla, Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Bp., 1947. (Nevelők Könyvtára 2.)

Dányi 1998. Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény. 1. kötet. Szerk.: Illés Sándor, Tóth Pál Péter. Bp., 1998. 87–114.

Demeter 2018. Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek, perifériák és funkcionális régiók elkülönítése a történeti Magyarország területén (1890–1910). Bp., 2018. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 5.)

Demeter–Radics–Pénzes–Szilágyi 2018. Demeter Gábor, Radics Zsolt, Pénzes János, Szilágyi Zsolt: Funkcionális és fejlettségi régiók, törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. Módszerek és adatok. Bp., 2018. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 6.)

Dusek 2005. Dusek Tamás: Térbeli egymásrahatások, szociálfizikai modellek. In: Regionális elemzési módszerek. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.) Szerk.: Nemes Nagy József. Bp., 2005. 237–245.

Elek 1938. Elek Péter: Magyarország mezőgazdasági népsűrűsége. In: Magyar Statisztikai Szemle, 16. (1938) 5–6. sz. 605–612.

Erdei 1937. Erdei Ferenc: Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe. Bp., 1937. (Magyarország Felfedezése.)

Győri 2003. Győri Róbert: A Kisalföld valódi és elméleti vonzáskörzetei a XX. század elején. In: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor, Tóth József. Nyíregyháza–Pécs, 2003. 315–324.

Győri 2005. Győri Róbert: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén, a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. Doktori értekezés. Témavezető: Beluszky Pál, Nemes Nagy József. ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz–Meteorológia Program. Bp., 2005.

Győri 2006. Győri Róbert: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. In: Korall, 7. (2006) 24–25. sz. 231–250.

Győri–Mikle 2017. Győri Róbert, Mikle György: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. In: Tér és Társadalom, 31. (2017) 3. sz. 143–165.

Hajdú 1996. Hajdú Zoltán: Határok mentén. In: Educatio, 5. (1996) 4. sz. 646–656.

Jakobi 2018. Jakobi Ákos: A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. Bp., 2018. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 3.)

Kovács 1933. Kovács Alajos: Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére. In: Statisztikai Szemle, 11. (1933) 6. sz. 373–394.

Kovács 1990. Kovács Zoltán: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. In: Földrajzi Közlemények, 114. (1990) 1–2. sz. 3–16.

Kovács 2006. Kovács Csaba: Az országhatármentiség értelmezésének földrajzi problémái. Doktori értekezés kéziratban. Témavezető: Mészáros Rezső. SZTE TTK, Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. Szeged, 2006.

Márkus 1986. Márkus István: Az „alföldi út” és elakadása. Igrici, Gelej, Mezőcsát. In: Valóság, 29. (1986) 4. sz. 30–58.

Nemes Nagy 1984. Nemes Nagy József: Gravitációs- és potenciál-modellek. In: Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Szerk.: Sikos T. Tamás. Bp., 1984. 166–185.

Nemes Nagy 2005. Nemes Nagy József: Földi, térképi távolság. In: Regionális elemzési módszerek. Szerk.: Nemes Nagy József. Bp., 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)

Pénzes 2014. Pénzes János: Perifériikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen, 2014.

Pénzes 2018. Pénzes János: Fejlettségi különbségek a történelmi Magyarország térszerkezetében (1910). A perifériák lehatárolásánál használt módszerek történeti alkalmazásának összevetése és eredményei. Bp., 2018. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 4.)

Romsics 2005. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Harmadik, javított és bővített kiadás. Bp., 2005.

Sikos–Tiner 2009. A Kelet-Közép-Európai határ menti térségek kutatásának válogatott bibliográfiája. Szerk.: Sikos T. Tamás, Tiner Tibor. Komárom, 2009.

Szilágyi 2012. Szilágyi Zsolt: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét, 2012. (Kecskeméti Örökség Könyvek 2.)

Szilágyi 2014. Szilágyi Zsolt: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben. I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. In: Agrártörténeti Szemle, 55. (2014) 1–4. sz. 107–156.

Szilágyi 2015. Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In: Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében. Szerk.: Varga Zsuzsanna, Pallai László. Hajdúnánás, 2015. 37–112.

Szilágyi 2016a. Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. In: Forrás, 48. (2016) 7–8. sz. 36–59.

Szilágyi 2016b. Szilágyi Zsolt: Az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok forrásértéke és forráskritikája az alföldi községek példáján. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Szerk.: Pap József, Tóth Árpád. Bp., 2016. 94–112.

Szilágyi 2017. Szilágyi Zsolt: Városhiányos területek vizualizálása. A térinformatika és a gravitációs modell egy lehetséges alkalmazása a történettudományban a trianoni Alföld példáján (1910–1930). In: Új Nézőpont, 4. (2017) 2. sz. 31–69.

Szilágyi 2018a. Szilágyi Zsolt: A Kárpát-medence fejlettségi membránja 1910-ben. A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. Bp., 2018. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 7.)

Szilágyi 2018b. Szilágyi Zsolt: Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 255–334.

Szilágyi 2018c. Szilágyi Zsolt: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. In: Századok, 152. (2018) 1. sz. 85–126.

Timár 1993. Timár Lajos: Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944. Bp., 1993. (Mikrotörténelem 6.)

Bagdi László

Berettyóújfalu vármegyeszékhellyé alakulása 1920–1928

Berettyóújfalu egy 16 000 fős lélekszámú, Hajdú-Bihar megyében található, román határ mentén fekvő kisváros. 1921 előtt nagyközségi formában működve Bihar vármegye Berettyóújfalui járásában mintegy 19 település központja, a térség – elsősorban kereskedelme által – gazdasági és kulturális csomópontja. A trianoni diktátum értelmében a vármegye 10 609 km² területének és 582 132 fős lakosságának 75%-át Romániához csatolták. A történelmi Bihar megszűnése a vármegye Magyarországon maradt 160 000 lakosának az élet minden területén tragédiát jelentett. Nagyvárad, mint az ország egyik legnagyobb múlttal rendelkező nagyvárosának elszakítása nem csupán történelmi-érzelmi jelentősége miatt volt fájó, az addigi megyeszékhely elveszítésével Biharország gazdasági, egészségügyi, kulturális és közigazgatási centrumát vesztette el. A rendelkezésünkre álló források alapján a megmaradt terület földrajzi, gazdasági és infrastrukturális adottságait, valamint Berettyóújfalu dualista időszak kezdete óta tartó permanens városiasodó tendenciáját figyelembe véve az új megyeszékhely kijelölése sem érdemi vita, sem mérlegelés tárgyát nem képezte, így 1921. január 1. után településünk lett Csonka-Bihar vármegye központja.

A tragédia miatti kényszerfordulat Berettyóújfalu történetében igen ambivalens élethelyzetet eredményezett. A megyeszékhellyé alakulás feladata, az elsősorban anyagi, infrastrukturális és közigazgatási kritériumok teljesítése a települést addig soha nem látott kihívások elé állította. További súlyos problémát okozott a vármegye elcsatolt részéről érkező menekültek helyzete: a köztisztviselők és közalkalmazottak szociális ellátása és egzisztenciális kárpótlása is erőn felüli kapacitást és teljesítményt követelt. A központtá válással ugyanakkor a már említett, több évtizede zajló városiasodó folyamat is új értelmet és lendületet nyert: a „faluváros" – ahogy a korszakban nevezték, utalva a település kettős identitására – az egyértelmű kényszerpálya ellenére is történetének leggyorsabb és legnagyobb mértékű fejlődésén ment keresztül.

Biharból Bihor

Az 1918. évi októberi forradalom budapesti eseményeire a megyeszékhely Nagyvárad rögtön, az elkövetkező napokban pedig Berettyóújfalu és a vármegye többi része is reagált. A Nagyváradon megalakult Nemzeti Tanács október 31-i hatalomátvételéről a lemondó Malatinszky Lajos főispán plakátok útján tájékoztatta a közvéleményt, melyhez a városban állomásozó, ez időben a frontról szervezetten hazatérő 70. császári és királyi gyalogezred, valamint a rendőrség is csatlakozott. A forradalmi hangulat a városi és a vármegyei vezetés hivatalos lecserélésével egy időben ütötte fel fejét Nagyvárad utcáin: a Szigligeti Színház előtt összegyűlt, jórészt katonákból álló tömeghez az ekkor Nagyváradon tartózkodó, tanulmányai és pályafutása kezdeti évei miatt a városhoz szoros érzelmi szálakkal kötődő újságíró, humorista, „*a magyar kabaré atyja*", Nagy Endre intézett beszédet, majd őt követve Katz Lipót, Nagy Károly és Ágoston Péter nevű helybeli forradalmárok – később a Károlyi-kormány Bihar vármegyei exponensei – szólítottak fel az új

rendszerre való eskütételre, melynek a jelenlévő katonák és karhatalmisták letépett sapkarózsáik helyébe nemzeti színű szalagot tűzve szimbolikusan is eleget tettek.[1] A Károlyi-kormány hivatalba lépésétől kezdve folyamatosan növekvő kommunista agitáció a bihari megyeszékhelyen 1919 februárjától az ország vidéki nagyvárosaihoz viszonyítva is erőteljesebben érvényesült. Ez az 1919. február 20-i budapesti razzia után a retorzióktól és letartóztatásoktól tartó, a fővárosból Nagyváradra menekült kommunista vezetők és párttagok magas számával magyarázható, akik az aktív propaganda- és szervezőmunkáról természetesen Váradon való bujkálásuk alatt sem mondtak le. Ebben az időszakban a fővárosban és az országban betiltott kommunista pártlap, a Vörös Újság nyomtatását is Nagyváradon bonyolították, innen szállítva tovább Bihar, Budapest és az ország minden részébe. A Budapesttel való szoros összeköttetések eredményeként a Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltásáról a nagyváradi kommunista vezetők idejében értesültek, a hivatalos hatalomátvétel előtt egy nappal a városban összeülő néptanács már nyíltan hirdette a fővárosban várható eseményeket. Így az országos cselekménnyel lépést tartva március 21-én Nagyváradon és Biharban is kikiáltották a proletárdiktatúrát, mely a kommunista mozgalom erős jelenléte ellenére sem tartott tovább négy hétnél.[2] Ennek oka egyrészt az április végén a vármegyébe bevonuló román csapatok voltak, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy Nagyváradra érkezésükkor a román hadsereg már hatalmuktól megfosztott, lefegyverzett vörös csapatokat talált, mivel az addig passzivitásban lévő ellenforradalmi erők szinte példátlan módon gyors és áldozatok nélküli puccsot végrehajtva vették vissza a város irányítását. A régi-új vezetés vakmerő cselekvését a magyar és román polgári értelmiség elleni brutális fellépés tette mihamarabb indokolttá. Utóbbiak elleni atrocitásokért a közeledő román hadsereg mindenhol a helybeli magyar lakosságon vett kíméletlen elégtételt. Az előrenyomuló román hadsereg 1918. december 31-i rendelete szerint a Románia által még birtokba nem vett területeken minden román lakosság elleni erőszakos fellépés az illetők letartóztatását vonja maga után, tehát már ekkor jogot formált intézkedésekre olyan területeken, ahol még nem rendelkezett tényleges hatalommal, előrevetítve a későbbi megszállást.[3] Ennek megfelelően Biharba bevonulva a Magyarcsékén vörösök által meggyilkolt dr. Bolcas Ágoston és dr. Csordás János román ügyvédek miatt példát statuálva Tárkány község mintegy 180 magyar lakosát végezték ki.[4]

A városban lévő, félreállított katonai és karhatalmi vezetés Jánossy Gyula rendőrkapitány és Balogh Sándor tábornok vezetésével a korábban a vármegyeházán elrejtett fegyverek segítségével gyakorlatilag órák alatt fegyverezte le az Oroszlán Pál hadügyi biztos parancsnoksága alatt lévő vöröskatonákat. A város visszavétele utáni öröm nem tarthatott sokáig, gyakorlatilag órákkal a felszabadulás után két irányból indult támadás: a román csapatok ekkor már a közeli Mezőszakadát faluban álltak, Budapestről pedig Landler Jenő népbiztos vezetésével egy nagyobb létszámú haderő indult el vonattal Nagyváradra.[5] Utóbbi veszély elhárítására a Berettyóújfalu–Nagyvárad közötti sínszakasz felszedése ha-

[1] Molnár 1938. 12.
[2] Fleisz 2011. 176–182.
[3] Dékány 2018.
[4] Molnár 1938. 15.
[5] BM VIII. Ad/2123-2006.

tásos fegyvernek bizonyult, a Váradra tartó vöröskatonák nem jutottak tovább Berettyóújfalunál, jelenlétüket azonban Bihar ezen része is megszenvedte.[6] A román bevonulás megakadályozására reális esély aligha mutatkozott, igaz, a város vezetése ezt nem is tartotta kívánatosnak, épp ellenkezőleg: a kiérkező kommunista haderővel szemben védelmet remélve küldötteken keresztül sürgették a román bevonulást, az országos tendenciához hasonlóan rosszul felmérve a román hadsereg szerepét. Így 1919. április 21-én a román haderő bevonult Nagyváradra, akiket a város lakossága, az elmúlt hetek megrázkódtatásai után lélegzetvételt remélve ekkor még felszabadítóként üdvözölt. Hogy az ellenforradalmi erők és a Tanácsköztársaság a román veszéllyel nem kellően számolva egymást tekintette első számú veszélyforrásnak, azt jól példázza Jánossy Gyula rendőrkapitány és a Nagyváradra tartó, ekkor Szolnok állomáson tartózkodó Landler Jenő népbiztos telefonbeszélgetése. Amikor Jánossy közölte, hogy a románok már bent vannak a városban, Landler annyit válaszolt: „*Mindenről tájékoztatva vagyok, a románok nincsenek, s nem is lesznek, mert én előbb ott leszek. Önnel és a többi ellenforradalmárral az akasztófa alatt találkozom!*"[7]

Az újabb, mindennél nagyobb arculcsapás két nappal később érkezett, amikor Bihar vármegyét hivatalosan is a Román Királyság részévé deklarálták. Április 28-án dr. Lázár Aurél, a nagyszebeni román kormányzótanács igazságügyminisztere a városi, vármegyei és állami hivatal dolgozóit román hűségeskü letételére szólította fel.[8] Az egymásnak ellentmondó információk és a helyzet átláthatatlansága miatt a magyar apparátus a kezdeti ellenállás után az esküt végül 22 ember kivételével letette, ám csakhamar kiderült, a románok részéről az új államhoz való alkalmazkodás is hivatalos formalitás volt csupán. A magyar köztisztviselőket az eskü letétele ellenére gyakorlatilag azonnal román nemzetiségű emberekkel váltották fel, Bucsko Coriolan személyében pedig kinevezték Nagyvárad első román polgármesterét. Biharvármegye hivatalos közigazgatási lapja 1919. december 11-i, egyben utolsó száma már román szerkesztésbe kerülve román és magyar nyelven jelenik meg, melyben leszögezik „*Nagy-Románia felépítését az összlakosság boldogulására*".[9] A román közigazgatás az 1920. június 4-i trianoni békediktátum aláírása előtt sok más megszállt területhez hasonlóan Nagyváradon és a vármegyében is gyakorlatilag teljesen berendezkedett, így a békekötés aláírása csupán hivatalossá tette a Biharban már bő egy éve lezajlott impériumváltást.

Innen szép a győzelem

A trianoni békeszerződés értelmében Bihar vármegye 10609 km² területéből mintegy 7874 km²-t csatoltak a Román Királyság területéhez, ami de facto a történelmi Bihar megszűnését jelentette.[10] A megmaradt vármegye életképes voltához nemhogy Budapestről, de még helyben is erős kétségek fértek: a kulcsfontosságú területek elvesztésével az egykori 17-ből 6 járássá zsugorodott, 2783 km² területű Csonka-Bihar gazdasági, egészségügyi és infrastrukturális senkiföldjének számított. A vármegye hegyvidékeinek elvesztése

[6] A Berettyóújfaluban ragadó vörös katonák mind a nagyközséget, mind pedig a környező településeket számos atrocitás és erőszakos cselekmény kíséretében kifosztották, Berettyóújfaluban egy csendőrt kivégeztek. BM VIII. Ad/2123-2006. 17.
[7] Molnár 1938. 16.
[8] Fleisz 2011. 185.
[9] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 17. évf. (1919), 51. sz., 1919. december 11. 1.
[10] Borsy 1930. 11.

az erdőgazdálkodás és bányászat megszűnését jelentette, a megművelt mezőgazdasági területek 880 ezer kat. holdjából 318 ezer maradt a vármegyénél, a legfontosabb haszonállatoknak számító szarvasmarha, juh, sertés és lóállomány mintegy felének elvesztése pedig az állattenyésztést vetette vissza. Nagyvárad az Erdély és Alföld közötti áruforgalmat lebonyolítva az ország egyik legfontosabb kereskedelmi gócpontjaként funkcionált, ezen felül félmillió holdnyi erdőjének termékeit Egyiptomba és Olaszországba is sikerült exportálni. A város elcsatolásával a megmaradt vármegye kereskedelme budapesti, debreceni és békéscsabai nagykereskedő cégek felvevőpiacává átalakulva csupán a helyi igények kielégítésére törekedhetett. A háború előtt virágzó üveg-, cserépedény-, sör-, szalámi- és malátaipar Várad elkerülésével szintén megszűntek létezni.[11] Az 1918 előtt a vármegye területén működő 87 pénzintézetből mindössze 14 maradt Csonka-Biharban. A nagyváradi, nagyszalontai és belényesi kórházak elkerülésével mintegy 160000 ember maradt fejlett egészségügyi ellátás nélkül. A vármegye közoktatása, mely a háború előtt magas színvonalon működve az óvodáktól kezdve a polgári iskolákon és gimnáziumokon át a királyi jogakadémiáig a köznevelési intézmények valamennyi típusát lefedte, a megmaradt Biharban néhány iparostanonc, polgári és népiskolává zsugorodott össze. A legrosszabb állapotba kétségtelenül a csonka vármegye infrastruktúrája került. A vasút- és közúthálózat minden vonala Nagyváradra orientálódott, a megmaradt Bihar északi és déli területeinek közlekedése szintén Nagyvárad felé irányulva gyakorlatilag semmilyen összeköttetésben nem állt egymással, az új megyeközpont Berettyóújfalu megközelítése ezáltal meglehetősen körülményes volt.[12] Ennek a kificamodott helyzetnek természetes velejárójaként a közlekedés vérkeringése az északi és déli szomszédos vármegyeközpontok, Debrecen és Békéscsaba irányába tevődött át, ezáltal a két nagyváros gazdasági súlya mindinkább érvényesült, amivel megfelelő úthálózat nélkül Bihar és Berettyóújfalu nem tudta felvenni a versenyt. Ilyen, majdhogynem lehetetlen körülmények között kellett Csonka-Bihar területéből az illetékeseknek egységes vármegyét faragni, központjában az 1921-től „fővárossá" előlépett Berettyóújfaluval, ami a kortársak szerint ekkor még „*nem megyeszékhely, csupán egy faluba ültetett városmag.*"[13]

A román hadsereg 1920. március 25-én kezdte meg kivonulását Berettyóújfalu és a Trianon utáni Bihar területéről, ezzel elkezdődhetett a csonka vármegye újjászervezése. A Berettyóújfalui, Derecskei és Sárréti (Biharnagybajomi) járások területe sértetlen maradt, míg a Biharkeresztesi járásból Nagy-és Kisszántó, Bors és Biharszentjános községek lettek elcsatolva. A Nagyszalontai járásból Körösnagyharsány, Biharugra, Geszt, Mezőgyán, Zsadány, Sarkadkeresztúr és Okány, a Székelyhídiből Nagyléta, Újléta, Kokad és Álmosd, az Érmihályfalvaiból Bagamér, a Szalárdi járásból pedig Kismarja maradt a magyarországi Biharban.[14]

A megmaradt 61 település ügyeit ideiglenesen Hajdú vármegye alispánjának hatáskörébe rendelték, a gyakorlatban azonban a hiányzó vonatközlekedés és akadozó telefonösszeköttetés miatt a Debrecenből való irányítás még átmenetileg sem bizonyult életké-

[11] Nemes 1938. 248.
[12] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 181/1920. Főszolgabírói beszámolók az újjáalakult vármegye első közgyűlésén. Berettyóújfalu, 1920. június 15.
[13] Mendöl 1938. 40.
[14] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 185/1920. Baranyi András alispán beszámolója az újjáalakult vármegye első közgyűlésén. Berettyóújfalu, 1920. június 15.

pes döntésnek. Április 6-án a Belügyminisztérium Balásházy Ivánt, a Nagyváradról Berettyóújfaluba érkezett volt árvaszéki aljegyzőt ideiglenes alispánná kinevezve bízta meg a felszabadult területek központi igazgatásának ellátásával. Ha hivatalosan még nem is, a gyakorlatban ekkortól került Berettyóújfaluba a vármegye irányítása.[15]

Az első teendő az új járások kijelölése, valamint a járási székhelyük nélkül visszatérő települések újrarendezése volt. Kismarját a Biharkeresztesi járáshoz sorolták, Bagamér, Kokad, Újléta, Nagyléta és Álmosd községek pedig a Derecskei járáshoz lettek átirányítva. A Cséffai járás új székhelye Okány lett, a Sárréti és Berettyóújfalui járás székhelyei változatlanul Biharnagybajom és Berettyóújfalu maradtak, így 1920 áprilisában Bihar vármegye öt járással kezdte meg működését.[16] Az újjászervezés felgyorsítása érdekében a Belügyminisztérium április 30-án dr. Szilágyi Lajost, a berettyóújfalui választókerület nemzetgyűlési képviselőjét, a két világháború közötti Bihar prominens alakját főispánná, vármegyei kormánybiztossá nevezte ki. Az új közigazgatási határok kijelölése után a következő lépés a szükséges tisztviselői állások – egyelőre ideiglenes jellegű, helyettesítés jogcímén való – betöltése volt. Balásházy Iván lemondása után május 31-én érkezik Nagyváradról Berettyóújfaluba Baranyi András, volt vármegyei másodjegyző, aki helyettes alispánként vette kezébe az új vármegye kialakítását. 1920 júniusában költözik át Nagyváradról Berettyóújfaluba az alispáni hivatal mintegy 23 köztisztviselője, valamint a vármegye elszakított területeiről 7 községi alkalmazásban álló köztisztviselő Biharkeresztes (2), Mezőpeterd, Konyár, Sarkad és Nagyléta (2) községekbe. Az alispáni hivatal felállítása után alakul meg a vármegyei számvevőszék és árvaszék, egyúttal szintén június hónapban nevezik ki Csonka-Bihar 15 főből álló tisztikarát.[17] Az áthelyezett tisztviselők munkájukat – megfelelő közigazgatási intézmény nem lévén – a berettyóújfalui községháza három szobájában kezdték meg, mely irodák a hely szűkössége és hiányos felszereltsége miatt a felduzzadt apparátusnak kezdettől fogva alkalmatlanok voltak. Habár 1920 és 21 folyamán – elsősorban a vármegye többi járásának székhelyein – az alispáni hivatallal majdhogynem megegyező létszámban kétségkívül kerülnek még elhelyezésre köztisztviselők és közalkalmazottak, elmondható, hogy fél évvel Csonka-Bihar 1921-es hivatalos megalakulása előtt a vármegye vezetőségének magja már életvitelszerűen jelen volt Berettyóújfaluban, és ha még ekkor ugyan ideiglenes jogcímen, de kézbe vette Bihar talpra állítását.[18]

A románok kivonulása után a magyar királyi honvédség és csendőrség alakulatai veszik birtokba a területet. Egy esetleges román támadástól tartva a megyében jelenlévő haderő létszámát igyekeztek magasan tartani, létszámuk a nyár folyamán elérte a 600 főt, ezen felül Berettyóújfaluban egy 150 fős katonai különítmény tartózkodott. Utóbbi alakulat elszállásolása rendelkezésre álló laktanya hiányában a nagyközség iskoláiban történt meg.[19]

---

[15] Borsy 1930. 14.

[16] Molnár 1938. 19.

[17] A 15 tagból álló tisztikar tagjai: Baranyi András helyettes alispán, Tóth István helyettes vármegyei főjegyző, Bölöny István helyettes vármegyei másodfőjegyző, dr. Pallay Béla, Szunyogh Sándor, dr. Erőss István, dr. Gálbory László helyettes vármegyei aljegyzők, dr. Végh József helyettes szolgabíró, dr. Szilágyi Pál helyettes tiszti főorvos, dr. Fényes Ödön helyettes tiszti főügyész, dr. Magyar Sándor helyettes árvaszéki elnök, dr. Ertsey Ernő, dr. Doszpoly Dezső, dr. Bőhm Ferenc helyettes árvaszéki ülnökök, Bölöni Bakó Zoltán közigazgatási gyakornok. MNL HBML IV.406.b. 84. d. 73/1920. Ideiglenes jellegű kinevezések. Berettyóújfalu, 1920. június 1.

[18] Molnár 1938. 20.

[19] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 72/1920. A katonák elhelyezésének kérdése. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu, 1920. augusztus 16.

Az ideiglenes jelleggel létrehozott kormánybiztosi pozíció az Alsó-Fehér megyei Nagyenyedről menekült, később a cséffai választókerületből szintén nemzetgyűlési képviselővé választott dr. Kovács Nagy Sándor főispáni beiktatásával szűnik meg 1920 szeptemberében. Az addig kormánybiztosi jogkört gyakorló dr. Szilágyi Lajos az 1920 júliusában megtartott választásokon a berettyóújfalui választókerületben, az Országos Kisgazda és Földműves Párt színeiben indulva mandátumot nyert.

„Él Bihar!"

A magyar országgyűlés 1920. november 13-i ülésnapján tárgyalta és fogadta el a trianoni békediktátumot, ezzel Bihar vármegye addig ideiglenesnek tekintett határai is elismerésre kerültek. Ugyan a döntés formális beiktatása az 1921. június 26-i XXXIII. törvénycikkel történt meg, a megcsonkolt vármegyék új közigazgatási határai a gyakorlatban már a novemberi határozat idejére is legalább másfél éve kialakultak, így a döntés ebből a szempontból gyakorlati helyett inkább bírt jogi relevanciával, hivatalossá téve egy addig Biharban is ideiglenesnek titulált helyzetet. Így tehát 1921. január 1-től, a központi szerepét fél éve gyakorló Berettyóújfalu „papíron is" Csonka-Bihar székhelye lett.[20] Bihar önálló vármegyének meghagyásában fő okként a későbbi revízióban való bizodalom játszott szerepet, valamint a kormányzat és a vármegyei vezetés jogfolytonossághoz való ragaszkodása. Érdekesség, hogy az önálló vármegyeként való működés egyöntetűnek tűnő álláspontja ellenére mégis felbukkantak olyan vélemények, melyek megkérdőjelezték Csonka-Bihar életképességét, méghozzá olyan helyről, ahonnan a szkepticizmus talán még jobban fájhatott: éppen dr. Szilágyi Lajos, az 1920. április és szeptember között kinevezett, a vármegye újjászervezéséért felelős főispán vetette fel a Hajdúsághoz való csatlakozás lehetőségét, mint a jövőre nézve Bihar számára reálisabb alternatívát. Tősgyökeres bihariként elhangzott kijelentése természetesen nagy megbotránkozást váltott ki a helyi közéletben, az áthelyezett-menekült apparátus szakmai képességeik megkérdőjelezését, a bihari identitás feladását, a berettyóújfaluiak pedig a település megyeközpontra való alkalmatlanságának kritikáját olvasták ki belőle.[21] A javaslatra érkezett reakciók valójában jóval nagyobb visszhangot képviseltek, mint amekkora súllyal maga a felvetés ténylegesen bírt. Bihar vármegye önálló léte a legfelső döntéshozó szervek köreiben a jogfolytonosság elvét szem előtt tartva soha nem forgott veszélyben, Szilágyi felszólalásának motivációja pedig inkább alapult – pályafutását tekintve menetrendszerűnek mondható – politikai, hatalmi játszmán, mint valós megfontoláson. Szilágyi 1922-ben ugyanis sorozatos konfliktusai miatt kilépett a kormánypártból, és 1933-ig ellenzéki képviselőként vett részt a vármegye közgyűlésében, ahol – szintén rövid idő alatt szembekerülve Bihar vezető kormánypárti politikusaival – az irányításból kiszorulva ellenzékben volt kénytelen politizálni.[22]

[20] Romsics 2001. 220.

[21] Bihar Népe, 4. évf. (1924), 7. sz., 1924. május 4. 1.

[22] Dr. Szilágyi Lajos Berettyóújfaluban született 1882-ben. A Ludovika Akadémián és a kolozsvári egyetemen folytatta felsőoktatási tanulmányait, utóbbin jogi doktorátust szerzett. 1901-ben hadnagy, 1906-ban főhadnagy lett. 1914-ben pár hónapig a Külügy-Hadügy című lap szerkesztője lett. Az első világháborúban az isonzói fronton szolgált, ahol több kitüntetést szerzett. Az 1916-os időközi választásokon szerzett először mandátumot Berettyóújfaluban a Nemzeti Munkapárt színeiben. A román megszállás után Bihar vármegye főispán-kormánybiztosi teendőit látta el. 1920 és 1933 között megszakítás nélkül Berettyóújfalu

A megyeközponttá avanzsált Berettyóújfalu pedig története legnagyobb kényszerpálya szülte kihívásához érkezett. A kialakult helyzet értékelése eltérő képeket mutatott. Egyfelől nyilvánvaló volt, hogy az egyik hónapról a másikra központtá váló nagyközség nemhogy az ősi megyeszékhely Nagyváradot nem lehet képes semmilyen téren pótolni, de komoly infrastrukturális hiányosságai miatt még egy területileg összezsugorodott vármegye székhelyével szembeni elvárásoknak sem tud megfelelni. Ahogyan a kortárs dr. Mendöl Tibor földrajztudós fogalmazott az új vármegyéről: „*Igazi szíve ennek a csonknak nincs. Nagyjából a közepe táján kiválasztották a legnagyobb falut s kinevezték megyeszékhellyé.*"[23] Ugyanakkor nem volt véletlen, hogy az új megyeközpont kérdésében kizárólag Berettyóújfalu jöhetett szóba, ami a település több évtizede tartó városiasodási folyamatának volt köszönhető. A nagyközség vezetése a dualizmus első éveitől kezdve célul tűzte ki a városi cím megszerzését, ezért tudatosan törekedett a térség központi szerepének betöltésére, amihez a gyakorlati megvalósítást közintézmények, hivatalok és szolgáltatások Berettyóújfaluban való létesítése jelentette. 1872-ben már emeletes városháza, járásbíróság és adóhivatal is működik a községben, 1870-től két pénzintézet fiókja is jelen volt, 1881-től pedig a főszolgabíró és a csendbiztos is Berettyóújfaluba teszi át székhelyét, és ugyanebben az évben járásbíróságát – második településként a megyében – telekkönyvi jogkörrel ruházták fel.[24] A 20. század első éveire a nagyközség a Berettyóújfalui járás székhelyeként, 10000 fölötti lélekszámával valóban kiemelkedő jelentőséggel bír a régióban, ezért sem számított meglepetésnek, hogy a Trianon utáni megyeközponti státuszt nem a szomszéd „rivális" település Derecske, vagy Biharkeresztes, hanem Berettyóújfalu kapta meg, helybeli szemszögből nézve „érdemelte" ki. Mindezek az eredmények persze nem tettek egyenlőségjelet egy vármegye első településének súlyával, az viszont kétségtelen, hogy a megyei apparátus nagyközségben való elhelyezése tovább növelte a település jelentőségét, az 1921 és 1940 közötti időszakot pedig – elsősorban a nagyarányú és sokrétű infrastrukturális fejlődés miatt – még ma is sokszor emlegetik Berettyóújfaluban „aranykornak".

A „kiérdemelt" vagy „legkisebb rossz" nézőpontja tehát jól megfér egymás mellett, mert mind a kettő igaz. Az új helyzet leginkább tűpontos összefoglalója maga a nagyközség 1921 utáni jogi státusza volt: a több évtizede városi címről álmodó Berettyóújfalut vármegyeszékhelysége ellenére sem minősítették várossá, majdhogynem egyedülálló módon a település 1921 és 1940 között nagyközségnek megmaradva volt Bihar központja.

---

országgyűlési képviselője. Választókerület: Berettyóújfalu. Ciklus: 1920–1922, 1922–1926, 1926–1931, 1931–1935 (1933-ig). Párt: Keresztény Kisgazda és Földműves Párt (1920–1922), pártonkívüli (1922–1926, 1931–1933), Kispolgárok Országos Pártja (1926–1931). Később, 1933-tól 1937 novemberéig Bihar vármegye főispánja volt. 1936 októberében országos tűzrendészeti felügyelővé nevezik ki. 1937 novemberében a főispáni és tűzrendészeti felügyelői tisztség összeférhetetlensége miatt saját kérésére távozik a főispáni székből, és a továbbiakban – felsőházi tagnak és Bihar vármegye közgyűlésében továbbra is megmaradva – az utóbbi poszt betöltését gyakorolja. Főispáni hivatalból való távozásának valószínűleg döntő, de nem hivatalos oka a harmincas évek második felében elmérgesedő sorozatos politikai konfliktusai és sajtóperei voltak. Kerepeszki 2014. 19.; Az Est, 20. évf. (1937), 27. sz., 1937. október 16. 3.; Honvédségi Közlöny, 63. évf. (1936), 29. sz., 1936. december 24. 247.; 8 Órai Ujság, 11. évf. (1937), 31. sz., 1937. október 16. 2.

[23] Mendöl 1938. 39.

[24] Nyakas 1981. 321.

Nincs más hátra, mint előre

Az újjáalakult vármegyei törvényhatósági bizottság 47 taggal kezdte meg működését. A cseppet sem irigylésre méltó helyzetben lévő megyei vezetés a legfontosabb feladatok közé a közlekedés, épület- és közüzemi infrastruktúra hiányosságainak felszámolását, kórház és karitatív szervezetek létesítésével megfelelő egészségügy létrehozását, valamint elemi, polgári és gazdasági iskolák építésével az oktatási kínálat kiszélesítését tűzte ki célul. Mindezek mellett természetesen a nagyközségben szolgálatot teljesítő megyei apparátus helyhiány miatti munkavégzési és lakásproblémáinak megoldása, valamint a korántsem tömeges számban, de kétségtelenül jelen lévő menekült vagonlakók helyzetének rendezése is mielőbbi megoldást igényelt. 1921 januárjában dr. Fráter László, Berettyóújfalu főszolgabírája, később alispánja, Bihar vármegye fejlődésében elévülhetetlen érdemeket szerzett politikusának vezetésével dolgozták ki a vármegye beruházási programját, melyben a megannyi sürgős feladat között is fontossági sorrendet állítottak fel.[25] A kijelölt feladatok időbeli és gyakorlati megvalósításában szinte minden esetben a rendelkezésre álló szűkös pénzügyi mozgástér szabott határt.

Elsőként az újjáalakult vármegye közigazgatási határai kerültek rendezésre, a Derecskei és Cséffai járások tehermentesítése érdekében létrejött a Nagylétai és Sarkadi járás. Előbbi járás érdekeltségébe a derecskeiből átirányítva Álmosd, Bagamér, Kokad, Újléta, Vértes, Hosszúpályi, Monostorpályi és a járásközpont Nagyléta községek tartoztak, míg a Sarkadi járást Méhkerék, Kötegyán és Sarkad települések alkották. Így a megye járásainak száma, ha csak rövid ideig is, de a korábbi ötről hétre növekedett, a Sarkadi járás ugyanis meglehetősen rövid életűnek bizonyult.[26] Az 1923-as országos megyerendezések alatt a Cséffai járásszékhely Okány és Sarkad települések egymáshoz való közelsége miatt az utóbbi járáshoz tartozó községeket a Cséffai hatáskörébe sorolták vissza, így a továbbiakban a vármegye hat járással működött tovább.[27] További kisebb korrigálásként Bakonszeget a Berettyóújfalui, Esztár és Pocsaj községeket a Derecskei járáshoz csatolták.

Az ideiglenes státusz megszűnésével a vármegyei vezetőség tisztségei is tisztázásra kerülhettek, illetve az addig betöltetlen vezetői helyekre is sikerült megfelelő tisztségviselőket találni. Az 1921 januárjában tartott részleges tisztújításon Baranyi Andrást hivatalosan is alispánná, Tóth István helyettes főjegyzőt pedig a megyei árvaszék elnökévé választották. A helyettes főjegyzői posztot az időközben Nagyváradról érkezett, egészen a román megszállásig vármegyei főjegyző dr. Molnár Imre, a későbbiekben Bihar közéletének egyik meghatározó alakja vette át, míg főjegyzőnek dr. Poynár Ernőt, a Nagylétai járás főszolgabíróját választották meg.[28] Az 1922-es szeptemberi általános tisztújításon a szintén Váradról érkezett dr. Némethy Ferenc volt megyei alügyész megválasztásával a közel egy éve kiírt vármegyei tiszti főügyészi állás is betöltésre került, Bölöny Istvánt, az 1920 előtt Bihar megyéhez tartozó Magyarcséke főszolgabíróját pedig másodjegyzővé választották. Az ekkor még hét járás főszolgabíráinak Fráter László (Berettyóújfalu), Frankó

[25] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 1. [20.] évf. (1922), 1. sz., 1922. január 5. 1–5.
[26] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 213/1921. Közigazgatási rendezések. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu, 1921. január 18.
[27] Molnár 1938. 19.
[28] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 221/1921. Tisztviselői kinevezések. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu, 1921. január 18.

Endre (Biharkeresztes), Csanády Jenő (Sarkad), dr. Szilágyi Jenő (Derecske), Zih Károly (Cséffa), Ertsey Géza (Nagyléta) és dr. Mariay Barnabás (Sárréti) lettek kinevezve.[29] Az 1922. szeptemberi tisztújítás után a vármegyei adminisztráció elnyerte végleges formáját, és jóllehet ez év novemberében még többek között árvaszéki ülnök, árvaszéki fogalmazó és szolgabírói állásra is pályázatot ír ki a megye, melyeket betölteni csak az 1923. év folyamán sikerült, Csonka-Bihar közigazgatási szerkezetének kialakítása 1922 végétől lezártnak tekinthető.[30]

A beruházási tervben lefektetett célok közül elsőként a lakáshiány felszámolása, valamint a közlekedési és közüzemi infrastruktúra javítása érdekében történtek konkrét lépések. Az 1919 után a vármegyébe áthelyezett vagy menekült hivatalnokok száma 1921-re elérte a 69 főt. Ebből mintegy 43 személy állt vármegyei alkalmazásban, 26-an pedig községek tisztviselőiként dolgoztak. A majdnem hetven fős apparátusból 29 vármegyei és 9 nagyközségi alkalmazott lakott Berettyóújfaluban, összesen tehát 38, nagyrészt családos ember lakhatásáról kellett gondoskodni a megyeközpontban, nem beszélve a településre érkezett menekültekről.[31] A beruházások elindulásában a legfőbb problémát a pénzügyi háttér megteremtése okozta, a megvalósítást szinte majdnem minden esetben hitelekből, állami támogatásból, Berettyóújfalu és a vármegye elsősorban földalapú vagyonának értékesítéséből, valamint a korszakban folyamatosan emelt vármegyei pótadóból finanszírozták. Utóbbi forrás beszedése közvetlen érintettsége miatt gyakran váltott ki elégedetlenséget, feszültséget a helyi közéletben, ami nemegyszer fordult át politikai hangulatkeltésekbe.[32]

1920 júniusában az akkor még ideiglenes jellegű vármegyei vezetés közélelmezési alap létrehozására az Angol-Magyar Bank berettyóújfalui kirendeltségének számító Sárréti Takarékpénztárral megállapodást kötve kétmillió korona hosszú lejáratú hitelhez jutott hozzá.[33] Az élelmezési alap költségvetéséből már közvetlenül a hitel felvétele után, 1920 nyarán elkezdődhetett egy 19 házból álló, úgynevezett tisztviselőtelep építése, mely viharos sebességgel már 1921 tavaszán átadásra került, ugyanakkor a lakások birtokbavétele után csakhamar kiderült, a gyorsaságnak a minőség látta kárát: a padlózat és a nyílászárók csapnivaló állapota több házban is a lakhatatlanság határát súrolta. A panaszok kivizsgálására érkezett kormánybiztos a reklamáció jogosságáról meggyőződve a lakások felügyeleti jogát hatáskörébe átvéve utasította a vármegyét a korrekciós munkálatok mihamarabbi elvégeztetésére.[34]

A tisztviselőtelep építésével egy időben a település másik részén, az úgynevezett Berettyólapos dűlő részén is nagyszabású építkezés kezdődött. Berettyóújfalu községi képviselő-testülete a helybeli közbirtokossággal 67 katasztrális hold elcserélésében megegyezve a hozzájutott földterületen összesen 97 ház felépítésében vállalt szerepet. Ezzel a lakáshiány, ha nem is oldódott meg, de jelentősen enyhült.[35]

[29] MNL HBML IV.406.b. 84. d. 245/1922. Tisztújítások kérdése. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu, 1922.
[30] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 20. évf. (1922), 39. sz., 1922. december 7. 2.
[31] MNL HBML IV.406.b. 85. d. 26/1921. Alispáni javaslat egy tisztviselőtelep létesítéséről. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu 1920. augusztus 16.
[32] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 20. évf. (1922), 14. sz., 1922. április 10. 2–3.; Bihar Népe, 3. évf. (1923), 2. sz., 1923. január 12. 3.
[33] MNL HBML IV.406.b. 85. d. 32/1920. Bölöny István beszámolója a vármegyei közgyűlésben a kölcsön megállapodásról. Berettyóújfalu, 1920. augusztus 16.
[34] Bihar Népe, 1. évf. (1921), 5. sz., 1921. november 17. 3.
[35] Gyáni 1930. 143–144.

A település teljes villamosenergia-ellátása érdekében egy központi áramfejlesztő telep létesítéséről a nagyközség 1921. december 29-i rendkívüli közgyűlésén döntött. A beruházást a település vagyonát képező 150 hold földbirtok eladásából, valamint költséghatékony eljárásként részvénytársaság alapításán keresztül finanszírozták, melyben a részvények legalább 52%-át a nagyközség lakói birtokolták. Így 1922-be átlépve a januárban meginduló földértékesítések után még ebben az évben Berettyóújfalu teljes területén és legtöbb közintézményében kiépült az áramszolgáltatás. Novemberben a kor követelményeihez felzárkózva a vármegyei vezetésnek is otthont adó községházát és főjegyzői lakot is villanyvilágítással látták el, 1923 januárjában pedig a vármegyei csendőrlaktanya épületébe vezették be az áramot, melynek költségeit a megye települései között arányosan osztották szét.[36]

A tervbe vett beruházások intenzitásának fokozása érdekében, valamint a megye gazdasági súlyának növeléséhez igazodva szükség volt egy nagyobb pénzügyi tranzakciókat lebonyolítani képes, helyben működő pénzintézetre. A vármegye közgyűlése 1921 szeptemberében állapodott meg a Berettyóújfaluban 1870-ben megalapított, az Angol-Magyar Bank kirendeltségeként működő Sárréti Takarékpénztár feltőkésítéséről. Hogy egy megyében történő, nagyszabású hitelfelvétel lehetőségére mennyire szükség volt, arra a vármegye első kölcsöne a példa: a tisztviselőtelep megépítésére felvett kétmillió korona hitel lebonyolítását Bölöny István másodjegyzőnek a budapesti anyabanknál kellett intéznie, mert arra a helybeli kirendeltség alkalmatlan volt.[37]

A 300 ezer aranykorona alaptőkéjét két éven belül 3,5 millió aranykoronára emelő takarékpénztár a műveletet részvények kibocsátásával hajtotta végre, melynek döntő részét a vármegye lakossága vásárolta fel. A művelet zavartalan lebonyolítása érdekében a bank, a vármegye vezetése és lakossága közötti közvetítő szerepet vállalva a takarékpénztár igazgatósági tagjai közé Baranyi András alispánt is beválasztották.[38]

A közlekedési hálózat problémája szintén az égetően sürgős feladatok közé tartozott. 1920-ban a megyének mindössze 225 km kiépített közút állt rendelkezésére, az egymással összefüggéstelen úthálózat miatt az új megyeközpont megközelítése elsősorban Bihar déli és északi részeiről, a Cséffai és a Nagylétai járásból okozott nehézségeket.[39] Az 1921. december 21-i vármegyei közgyűlés kezdeti lépésként a már meglévő, ám eleve rossz minőségű, a megnövekedett forgalom lebonyolítására alkalmatlan úthálózatok karbantartására útbiztosok és műszaki személyzet növelését irányozta elő.[40] Ezzel összefüggő, további szükséges lépés volt számos községi út vicinális úttá minősítése, így átsorolva ezen utakat a vármegye fenntartásába, ami az emelkedett forgalom miatti sűrűbb karbantartásokat finanszírozni képtelen kistelepüléseknek jelentett anyagi tehermentesítést. Ezek az intézkedések azonban csak a már meglévő utakat érintették, ami csupán sebtapasznak bizonyult a problémán, Berettyóújfalu megközelítéséhez sok községből továbbra is Békés és Hajdú megyei kitérőkkel lehetett eljutni. A közlekedés érdemi javulásához legalább 100 km új úthálózat kialakítására volt szükség, hamar nyilvánvaló vált azonban, hogy egy ek-

[36] Bihar Népe, 1. évf. (1921), 9. sz., 1921. december 15. 3.
[37] MNL HBML IV.406.b. 87. d. 8014/1921.
[38] Bihar Népe, 1. évf. (1921), 3. sz., 1921. november 3. 2.
[39] Molnár 1938. 365.
[40] MNL HBML IV.406.b. 87. d. 8022/1921.

kora méretű beruházást a vármegye sem önerőből, sem pedig a rendelkezésére álló hitellehetőségeiből nem tud megvalósítani. Így a lakás, villamosítás és megfelelő pénzintézet hiányának egy éven belül történő felszámolása után az infrastruktúra ezen részén történő tényleges változás egyelőre még váratott magára.

Az állam támogató erőforrásai közül a legnagyobb hozzájárulás Csonka-Bihar kiépüléséhez a Berettyóújfaluban átadott honvédlaktanya volt, melynek összegét kormányzati beruházásként teljes egészében a Honvédelmi Minisztérium vállalta magára.[41] A Trianon után megváltozott katonai védelmi rendszer szempontjából Berettyóújfalu nem csupán központi státusza, hanem román határhoz való közelsége miatt is felértékelődött: egy esetleges keletről érkező támadással számolva megfelelő létszámú haderő megyeszékhelyen való jelenlétére mindenképpen szükség volt. A román hadsereg kivonulása óta Berettyóújfaluban tartózkodó 11. magyar királyi gyalogezred alakulatai a nagyközség iskoláiban voltak elszállásolva, ami nyilvánvalóan csak ideiglenes megoldás lehetett. A minisztertanács már 1921-ben jóváhagyta a berettyóújfalui és salgótarjáni laktanyák mintegy 30 millió korona összeget kitevő megépítését, ám financiális okok miatt a tényleges munkálatok csak 1923-ban kezdődnek el.[42] A honvédlaktanya ünnepélyes átadására 1924. október 3-án került sor, az objektum részei tiszti és altiszti épület, I. és II. számú legénységi épület, istálló, törzsépület, kocsiszín, tiszti szálló és étkezde, műhelyépület és szeméttároló voltak. A későbbiekben Esze Tamás nevét felvett laktanya szinte minden évben új részekkel bővült: 1925-ben takarmányfészer, 1927-ben benzinraktár és transzformátorház készült el. A folyamatos fejlesztések miatt a rendelkezésre álló területet a 11. gyalogezred 1936-ra végleg kinövi, ezért a nagyközség a laktanyával szemben lévő legelőből 1371 négyszögölnyi területet engedett át további építkezések céljára.[43]

A Berettyóújfaluban dolgozó vármegyei apparátus nehéz munkakörülményei kezdettől fogva sok problémát okoztak. A községháza mintegy három, bútorozatlan és hiányosan felszerelt helységében szorongó tisztviselők és a helyben szintén nem bővelkedő községi hivatalnokok között ez az állapot sokszor okozott feszültséget, súrlódásokat. Ennek ellenére a közelgő revízióban bízva önálló vármegyei intézmény létesítése még évekig nem szerepelt napirenden.[44] Ám ahogyan az idő múlásával a kialakult határhelyzet is megszilárdulni látszott, a vármegye szaporodó mindennapi ügyei pedig egyre nehezebb kihívások elé állították a hivatalt, 1924-ben döntés született egy önálló vármegyei hivatal felállításáról.[45] Az ebben az időszakban a gazdaságot jellemző szanálás és megszorítások miatt – az állam 1924. évi költségvetése még deficittel zárult – hathatósabb állami támogatásra vagy hitelfelvételre nem számíthatott a vármegye, a kérdést elsősorban önerőből kellett megoldani. Ennek szellemében a „földön maradva" az előirányzott költségtervek kétszeri nekifutásra is túl szerénynek bizonyultak: a célra szánt 300, majd 600 vagon búza már a konkrét tervezések elején kevésnek bizonyult. Óvatos becslések szerint is legalább

[41] MNL OL K 27 1921. július 29. Elektronikus változat: Adatbázisok Online, *https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/59472?search=&term=eyJxIjoiIiwiZnEiOnsiZGJfaWQiOnsiMjgzODAyM2E3NzhkZmFlY2RjMjEyNzA4ZjcyMWI3ODgiOiI1MSJ9LCJmZGF0ZSI6eyJyYW5nZSI6IlsxOTIxLTA3LTI5IFRPIDE5MjEtMDctMjldIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcmUifQ==&curr=1* (Utolsó letöltés: 2020. március 13.)

[42] Bihari Újság, 3. évf. (1923), 8. sz., 1923. március 10. 3.

[43] Sándor–Török 2011. 57.

[44] Bihar Népe, 4. évf. (1924), 29. sz., 1924. július 20. 1.

[45] Bihar Népe, 4. évf. (1924), 29. sz., 1924. július 20. 1.

850 vagon búzára, átszámítva 27 milliárd korona forrásra lett volna szükség, amivel a megye nyilvánvalóan nem rendelkezett.[46] Ezért költségkímélő megoldásként telek- és ingatlanvásárlás mellett döntöttek, amit az elképzelések szerint félig lebontva, majd emeletet ráépítve alakítottak volna át. Az így felmerülő kiadások már jóval szerényebb végösszegben, összesen 4 milliárd koronában álltak meg, ami a vármegyei büdzsé és közvélemény számára is tolerálható összeg volt. A fellépő statikai problémák miatt ugyan a részleges helyett az ingatlan teljes lebontása valósulhatott meg, ám a kitermelt anyagokat az új épület kivitelezésénél szinte teljes egészében fel tudták használni, így az eltervezett költségek csupán minimális összegben emelkedtek. A beruházás másik része megfelelő irodai felszerelés és bútorzat beszerzése volt, amire már az építkezés megkezdése előtt sor került. A nagyon is szükségszerű hiánypótlás egyúttal az alispáni és főispáni iroda bebútorozását is jelentette, valamint a Nagylétai járás főszolgabírói hivatali irodájának és szolgálati lakásának megvételét.[47] Így tehát a vármegyeháza 1925. május 18-i ünnepélyes átadására csupán egy nagy és egy kisterem, valamint az épületben működő levéltár – melynek 1926. november 1-től a Nagyváradról áttelepült híres költő, Nadányi Zoltán volt a levéltárnoka – nem volt berendezve, a községházáról átköltöző apparátus lakhatási viszonyainak rendeződése után végre munkakörülményei is megoldódtak. A vármegye és Berettyóújfalu „ékszeres dobozának" számító épület adottságait tekintve túl értékes volt ahhoz, hogy kihasználtságában „csak" a megyei apparátus vegyen részt: a hivatalos közigazgatáson túl számos rendezvénynek is otthont adott, gyűlések, felolvasóestek, megyebálok helyszíneként is szolgált.[48]

A vármegyei közigazgatás működő pályára állítása után a Csonka-Biharban is kiemelt jelentőséggel bíró oktatás fejlesztésére már 1921-ben konkrét tervek készültek.[49] Az ügy prioritását három, ez időben nagyon is releváns indok motiválta. A határ túloldalára került iskolákat számarányukban tekintve a legsúlyosabb veszteség a nép- és polgári iskolákat érte, ezért az új vármegyében elsősorban az alap- és középfokú oktatásban támadt hiányt kellett pótolni. Az 1921-ben bevezetett beiskolázási törvény, és az azt kísérő „kultúrfölény" hívószava, mint az oktatást nemzetstratégiai ágazattá kiemelő Bethlen-kormány ars poeticája, szintén nyomást gyakorolt a vármegyékre, így Csonka-Biharra is. Berettyóújfaluban pedig az első világháború előtt a városiasodó tendenciának megfelelően az oktatás is fokozatosan fejlődött: 1914-ben a nagyközség egy kisdedóvóval, kilenc református, egy katolikus és egy izraelita népiskolával, egy iparostanonc és egy gazdasági népiskolával, valamint egy polgári leány- és fiúiskolával rendelkezett, ami bihari és országos tekintetben is jó eredménynek számított.[50] A gazdasági iskola és a polgári fiúiskola túlzsúfoltsága, illetve helyhiányának megszüntetése érdekében még 1914-ben kezdetét vette a két oktatási intézmény új iskolájának megépítése, aminek röviddel a munkálatok megkezdését követően a háború kitörése vetett véget.[51] Az oktatás fejlesztése tehát, a többi feladat között mintegy „kakukktojásként", a megyeszékhelységtől függetlenül, már a háború kitörése előtt is fontos kérdés volt a nagyközségben, aminek az 1918 után történtek az igyekezetet meghatványozva új lendületet adtak. Mindezek ellenére nyilvánvaló volt, hogy az életbevágóan fontos feladatok elvégzése mellett – köztisztviselők lakásproblémái, vagonlakók

[46] Bihar Népe, 4. évf. (1924), 30. sz., 1924. július 27. 2.
[47] Bihar Népe, 5. évf. (1925), 20. sz., 1925. május 21. 1.
[48] BM VIII. Ad/2123-2006. 11.
[49] Bihar Népe, 1. évf. (1921), 3. sz., 1921. november 3. 3.
[50] Gyáni 1930. 142.
[51] Brózik 1938.

ellátása, vármegyei intézmény felépítése – a csekély anyagi mozgásteret figyelembe véve új iskolák létesítésére kimondva-kimondatlanul is erősen korlátozottak lesznek a vármegye és a nagyközség lehetőségei.

A vármegye és Berettyóújfalu képviselő-testülete céljait ez ügyben összehangolva kezdetnek a gazdasági népiskola és polgári fiúiskola háború előtt kezdődött megépítését még 1921-ben célul tűzte ki.[52] Következő lépésnek 1923. és 1924. években – a vármegye megváltozott társadalmi összetételéhez igazodva, a döntően mezőgazdasági népesség oktatási igényeit kielégítve – egy téli gazdasági iskola létrehozását szánták, majd az alapfokú oktatás erősítéseként a tanításra ekkor már alkalmatlan, rendkívül rossz állapotban lévő református elemi iskolák helyébe egy egységesített, emeletes épület létesítésében látták a megoldást. A beruházások költségelosztását tekintve a tervek szerint a polgári és gazdasági iskola építésének fedezetét Berettyóújfalu, a téli gazdasági iskoláét a Földművelésügyi Minisztérium, míg a református elemi iskolát a református egyház finanszírozta volna.[53] Ez az elképzelés, mint később kiderült, nem bizonyult életképesnek, az építkezések gyakorlati megvalósulásához szinte mindegyik esetben állami vagy külföldi kölcsönre volt szükség.[54]

Az elcsatolás után a polgári középiskolák gimnáziumok híján egyedüli intézményként képviselték a középfokú oktatást a vármegyében, így helyzetük is felértékelődött. 1921-ben a megmaradt megyében mindössze 4 polgári iskola működött: egy Derecskén, mely 1921. szeptember 1-jén nyitotta meg kapuit, egy Sarkadon, kettő pedig – egy leány- és egy fiúiskola – Berettyóújfaluban. Komádi községben volt ugyan polgári iskola, de az nem állami, hanem magánintézményként működött.[55]

Berettyóújfaluban a polgári iskolai oktatás jelenlétére, minőségének javítására már a háború előtt is igény mutatkozott. 1914-ben a polgári fiúiskolában való tanítás helyhiány miatt délelőtti-délutáni váltakozásban magánházakban folyt, ez a körülmény az ismert történések tükrében nem meglepő módon még 1921-ben is változatlanul fennállt, amit valamennyi vezető elfogadhatatlannak tartott, és igyekeztek gyorsan cselekedni. A vármegye 1921. november 6-i közgyűlése felhívta Berettyóújfalu nagyközség képviselő-testületének figyelmét, hogy a polgári fiúiskola épülete legkésőbb 1922 szeptemberére kerüljön átadásra. A lelkesedést azonban a rendelkezésre álló, vagy inkább nem álló források hiánya csakhamar letörte: az építkezés elindulásához szükséges összeget is csak 1923-ra sikerült összegyűjteni, úgy, hogy az eredeti terveken korrigált, költségkímélő egyszerűsítések történtek.[56] Ám megoldást a visszafogott ráfordítás sem hozott: az iskola megépítése Berettyóújfalu számára a szerényebb kiadású tervezet ellenére is túl nagy falatnak bizonyult, az építkezés három hónappal megindulása után fedezet hiányában leállt. Megoldást végül, Gyáni Ferenc nagyközségi főjegyző és Kelemen János iskolaigazgató közbenjárására az állam segítsége hozott, az anyagi mentőövnek köszönhetően a beruházás a továbbiakban már zökkenőmentesen zajlott le. A hivatalos átadóra ugyan csak 1927-ben került sor, a gyakorlatban a tanulók már 1925 novemberében birtokba vehették az új iskolát,

[52] MNL HBML IV.406.b. 86. d. 8006/1921. A vármegye felhívása Berettyóújfalu nagyközséghez a polgári fiúiskola ügyében. Berettyóújfalu, 1921. november 3.
[53] Bihar Népe, 1. évf. (1921), 1. sz., 1921. október 29. 2.
[54] MNL HBML IV.406.b. 87. d. 1234/1924. Gyáni Ferenc községi főjegyző tájékoztatása Fráter Lászlónak. Berettyóújfalu, 1924. június 27.
[55] Brózik 1938. 316.
[56] Bihar Népe, 4. évf. (1924), 26. sz., 1924. június 29. 1.

ezzel a polgári oktatás terén hosszú évek óta fennálló áldatlan állapotok felszámolásra kerültek.

Ez az eredmény ugyanakkor az oktatást illető eredeti tervekhez képest sokáig egyedülinek számított. A polgári iskola sokáig elhúzódó megépültével a financiális puskaport ellőve a másik három intézmény beruházására reális esély már nem mutatkozott, áttörést az iskolák ügyében is az 1927. év hozott.

A „finomhangolás". A második szakasz.

Berettyóújfalu megyeközponttá alakulásának történetében 1927-et vízválasztó évnek lehet tekinteni. A vármegye működéséhez elengedhetetlen feladatok elvégzése után 1925-re Csonka-Bihar és Berettyóújfalu 1925-re pénzügyi és hitellehetőségeinek végéhez ért, a további fejlődéshez szükséges, olyan nagyobb volumenű beruházások megvalósításához, mint az oktatás, a közlekedési infrastruktúra vagy az egészségügy, már nem maradt ereje.

A fordulópontot döntő mértékben az országos gazdaság fellendülése indukálta. A népszövetségi kölcsönnek köszönhetően az állam 1925. évi költségvetése a háború kitörése óta először zárt szufficit mérleggel, majd 1926. június 30-i hatállyal a gazdaság szanálása hivatalosan is véget ért, ezzel együtt pedig a költségvetés népszövetségi ellenőrzése is megszűnt. Az addig zárolt bevételeket, valamint a büdzsé egyensúlyának helyreállítása után a külföldi kölcsönből fennmaradt részt a Bethlen-kormány végre beruházásokra tudta fordítani. Nem mellékesen a gazdaság stabilizációja nyugati pénzügyi körökben bizalmat keltett Magyarország iránt, ennek eredményeként külföldi magánhitelek egész sora nyitotta meg kapuit, mely lehetőséggel számos magáncég, egyház, és köztük Bihar vármegye is élt.[57]

A pénzügyi lehetőségek kitágulása ugyanakkor önmagában csak félsikernek számított. A vármegye érdekeinek – a fellelhető anyagi támogatások és hitellehetőségek maximális kiaknázásán keresztül való – megfelelő képviseletéhez, valamint a beruházások gyors és eredményes lebonyolításához alkalmas vezetőkre volt szükség. Ennek az egyszerre nemes és nehéz feladatnak a levezénylésére a vármegye vezetése egyöntetűen szavazott bizalmat dr. Fráter László személyének, akit 1926. március 17-i hatállyal főszolgabíróból alispánná neveztek ki.[58] Fráter már az új vármegye közigazgatási kiépítésében és az első beruházások létrejöttében is hangsúlyos szerepet töltött be, messze átlagon felüli munkabírása és kitartása miatt nála alkalmasabb embert már a kortárs közvélemény szerint sem találtak volna a vármegyében.

Az új alispán kinevezése után hírnevéhez méltó agilitással kezdett hozzá a megfelelő anyagi erőforrások kereséséhez, amit Almásy Sándor főispán segítségével még 1926 végéig, egy minden addiginál komolyabb, 52 milliárd korona összegű külföldi kölcsön és állami támogatás formájában sikeresen meg is találtak.[59] Az 1927 januárjától a vármegye számára rendelkezésre bocsátott összeggel végre egy olyan pénzcsap nyílott meg Csonka-

[57] Romsics 1999. 237.

[58] Ahogy beiktatás utáni székfoglaló beszédében az új főispán leszögezte: „*A vármegye minden községe és minden becsületes polgára szellemi és anyagi jólétének biztosítása, a mezőgazdasági kultúra magasabb színvonalra való fejlesztése, a vm. út és vasút hálózatának kiépítése, a vm-i közkórház felállítása […]*". Sándor–Török 2011. 64.

[59] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 24. évf. (1926), 32. sz., 1926. augusztus 11. 126.

Bihar számára, mellyel az addig félbehagyott, vagy elkezdeni nem tudott beruházások lezárásával magasabb szintre emelhették a vármegye építését.[60]

Az 1927. január 6-án a helyi kormánypárti hetilapban, a *Bihar Népe* című újságban Fráter László által meghirdetett éves programterv legfontosabb intézkedésekként új vármegyei úthálózat létesítését, az addig kényszerű talonban tartott oktatási intézmények megépítését, valamint leventeház és közkórház létesítését nevezte meg. A megyeközponttá alakulás második szakaszában az átfogó infrastrukturális fejlesztések mellett már kellő figyelmet és költséget tudtak fordítani a Berettyóújfalut szimbolikus tekintetben is Bihar fővárosává emelő lépésekre. Ennek megfelelően az 1927. évi munkatervben két köztéri alkotás kivitelezése is helyet kapott: a háború előtti Bihar vármegye közgyűlésétől megrendelt, Nagyváradon felállítani szándékozott, Szentgyörgyi István szobrászművész által 1914-ben elkezdett, majd a háború kitörése miatt félbehagyott Tisza Kálmán-szobor, valamint az I. világháborúban elesett közel 150 berettyóújfalui katonának emléket állító Hősök szobrának felavatása.[61]

1926 végéig az összes előirányzott költségterv elfogadásra került, így valamennyi programpont megvalósítása még az 1927. évben megkezdődhetett, és mintegy „fénysebességgel" haladva a munkálatokkal, 1928 őszére minden eltervezett beruházás sikeres átadásra került.[62]

Az 1926-ban kilobbizott kölcsön felhasználásának kiemelt részét képezte a vármegye úthálózata, mint Bihar 1921 óta legfontosabb kényszerpihenőn lévő ügye. A gyors megoldás elősegítése érdekében a rendelkezésre álló 33 milliárd korona keretösszeg mellé hathatós állami támogatás is párosult: a közlekedési minisztérium 120 km állami út építési költségét vállalta magára, így a vármegyei büdzsé jelentős tehermentesítésen átesve a törvényhatósági utak építésére, és a már meglévő úthálózat felújítására koncentrálhatott.[63] A példás gyorsasággal haladó munkálatoknak hála még 1927-ben elkészült a megye északi és déli részét a megyeszékhelyen keresztül összekötő Kótpuszta–Berettyóújfalu–Furta–Komádi–Zsadány–Okány–Sarkadkeresztúr–Sarkad–Kötegyán állami útvonal, valamint közvetlen Hajdú vármegyével való összeköttetésként a Berettyóújfalu–Püspökladány útszakasz. Az ezzel párhuzamosan kiépülő 6 törvényhatósági útirány a megye többi részét is sikeresen kapcsolta be a közlekedés vérkeringésébe, a már meglévő utak felújításuk után pedig forgalomra alkalmas minőségbe kerülhettek. Szintén a közlekedés innovációját szolgálta a megye kiemelt jelentőségű, két Körös- és három Berettyó-hídjának fa alapról betonszerkezetre való kicserélése, valamint további 35 híd és áteresz szintén betonalapú megépítése.[64] Az új útszakaszok és hidak elkészültével a menetrendszerű autóbuszjáratok üzemeltetése is elkezdődhetett. A fejlesztések a kiemelt törvényhatósági és állami utak átadása után a kistelepüléseket ezekbe az úthálózatokba bekapcsoló összekötő utak építésével folytatódtak. A szintén gyors abszolválásnak köszönhetően 1928 végére a vármegye minden községéből köves út vezetett Berettyóújfaluba, a közlekedés immár centrikusan a megyeszékhely felé gravitált. A megyei területek mellett Berettyóújfalu közlekedési viszonyainak javítása is párhuzamosan haladt: hosszú évek financiális mozdulatlansága

[60] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 24. évf. (1926), 33. sz., 1926. augusztus 18. 132.
[61] Bihar, 1. évf. (1927), 1. sz., 1927. január 6. 2–3.
[62] Borsy 1930. 18.
[63] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 24. évf. (1926), 39. sz., 1926. szeptember 29. 139.
[64] Biharvármegye Hivatalos Lapja, 24. évf. (1926), 49. sz., 1926. november 30. 119.

után 1927 őszén megkezdődött a nagyközség főutcájának aszfalt gyalogjáróval ellátása, mellette pedig számos mellékutca kockakővel való leburkolása.[65]

Berettyóújfalu központtá épülésének egyik, ha nem a legnagyobb országos visszahangot kiváltó eredménye volt az 1927-ben elkészült Leventeház. Az épület a speciális magyar intézmény, a leventemozgalom szolgálata mellett különböző oktatási és kulturális feladatoknak, rendezvényeknek, továbbá számos egészségügyi és rendvédelmi tanfolyamnak, továbbképzésnek adott otthont.

Az oktatáshoz hasonlóan kiemelt jelentőséggel bíró leventemozgalom Biharban 1925 tavaszán bontott zászlót, Berettyóújfalu Járás Levente Egyesületének megalakulásával. A vármegye erőn felüli szervezőmunkájának köszönhetően – másfél éven belül a megye valamennyi községében jelen van – egy lendületes sikertörténetet produkálva 1927 őszére Bihar az országos mozgalom egyik zászlóshajójává nőtte ki magát. A gyors terjeszkedést és eredményeket a megye vezetősége, különösen dr. Fráter László hozzáállása indokolta, aki főszolgabíró, majd alispáni tisztségében a központi elvárásokat is felülmúló fanatizmussal hirdette Csonka-Bihar életképességének sikeres ifjúságpolitikájában rejlő zálogát, amihez alapvetően szükséges egy jól működő leventeintézmény. Ahogyan alispáni hivatalába való beiktatásakor fogalmazott: „*a közigazgatásnak jelenleg nem lehet fontosabb feladata, mint a levente-intézmény támogatása és fejlesztése*".[66] A prioritásnak megfelelően 1927-re, megfelelő szervezeti kiépítését követően, kiemelkedő rendezvényekkel és országos versenyeredményekkel a háta mögött a vármegyei mozgalom számára legfontosabb célkitűzés egy központi, minden igényt kielégítő leventeotthon létrehozása volt. Az építkezést a vármegye hét legnagyobb községének felvett kölcsönéből finanszírozták, melynek kamatát a vármegye testnevelési alapja fizette.[67] A Csanak József építészmérnök által tervezett létesítmény ünnepélyes átadására 1927. október 16-án került sor. A beruházás presztízsét nagyban emelte, hogy a ház megnyitása a vármegyei mellett országos debütálás is volt egyben: a korszakban ugyanis Berettyóújfaluban nyílt meg az ország első leventeháza, mely eredmény által a vármegye és Újfalu a „térképre rákerülve" országos elismeréseket kapott. Mi sem jelzi ezt jobban, minthogy nagyrabecsülése jeleként az intézményt személyesen a kormányzó, vitéz nagybányai Horthy Miklós érkezett felavatni.[68] A leventeotthon mellett ugyanezen a napon került felavatásra az I. világháborús katonai emlékmű, a *Hősök Szobra.* Az emeletes épület felső részén öt hálószoba mintegy hatvan ágya a leventeoktatóknak, valamint az ekkor már javában épülő téli gazdasági iskola tanulóinak biztosított szállást, akiknek az új iskola elkészültéig a leventeházban tartottak oktatást. A kulturális helyszín igényét lefedve a földszinten nagyobb rendezvények megtartására is alkalmas díszterem kapott helyet, színpaddal, öltözőkkel és vetítőkamerával felszerelve. A kultúrterem továbbá számos sportfoglalkozás, valamint levente-, csendőr-, tűzoltó- és mentőtiszti tanfolyamnak is teret adott. Szintén értékes része volt az épületnek egy úszómedence, melyet Berettyóújfalu lakossága is közvetlen használatba vehetett.[69] A beruházásnak közlekedési szempontból is volt innovatív hozadéka: a Leventeház és a helyi sportegyesület, a BUSE telephelye – mely egyben a leventék gyakorlópályája is volt – között

[65] Bihar, 1. évf. (1927), 18. sz., 1927. május 5. 4.
[66] Vermes 1930. 47.
[67] Bihar, 1. évf. (1927), 1. sz., 1927. január 6. 3.
[68] Vermes 1930. 50.
[69] Bihar, 1. évf. (1927), 23. sz., 1927. június 9. 6.

1928-ban gyalogjárót létesítettek.[70] A vármegyeháza után ismét egy emeletes „ékszerdobozzal" gyarapodott a megyeszékhely, mely multifunkciós létesítményként számos területen hiánypótlást nyújtva járult hozzá a további fejlődéshez.

Az anyagi erőviszonyok fordulásával az addig szüneteltetett oktatási intézmények ügye is napirendre kerülhetett. A községi gazdasági népiskola, melyet az elemi iskolát befejezett, más felsőbb oktatási intézménybe nem járó tanulók részére szerveztek meg, 1905 óta működött Berettyóújfaluban, alapítója a nagyközség és a vármegye oktatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Brózik Dezső volt.[71] Az eredetileg a vasútállomás szomszédságában működő iskola kezdettől fogva helyhiánnyal küzdött, éppen ezért szándékoztak volna még 1914-ben egy nagyobb komplexumot az iskola tanulói számára rendelkezésre bocsátani, ha nem szólt volna közbe a nagyvonalas történelem. Mint később kiderült, az építkezés elhalasztása volt a kisebb probléma, sokkal nagyobb veszteségnek számított a háborús következmények és az azt követő román megszállás pusztítása: az épületben katonai járványkórházat rendeztek be, ami az iskolához tartozó kertészet pusztulását vonta maga után, a román hadsereg kivonulásakor pedig valamennyi fellelhető értéket magával vitt. Az eredeti hely alkalmatlanná válása miatt 1921-ben a község általános tagosítás útján biztosította a honvédlaktanya melletti új területet, ahol mintegy öt év várakozás után, 1926 végén elkezdődhetett az építkezés.[72] Az épület, melyet a Leventeházhoz hasonlóan szintén Csanak József tervezett, 1927 augusztusában nyitotta meg kapuit a település 420 tanköteles diákja előtt. Az intézmény megépülésének költségei, nagyközség tulajdonában álló iskoláról lévén szó, ezúttal kizárólag Berettyóújfalut terhelték, a felvett kölcsönből a település 101.000 pengőt költött a beruházásra.[73]

A református elemi iskolák új, emeletes épületben való egységesítése szintén a régóta óhajtott álmok közé tartozott, amit végül állami segítséggel és hitelfelvétellel egyaránt élve, Berettyóújfalu és a református egyházközség közös beruházásaként sikerült tető alá hozni. A presbitérium által még 1924-ben elhatározott terv több évnyi kényszerszünet után végül az anyagi erőforrások előteremtésében kimagasló tehetséggel megáldott Fráter László közbenjárására mozdult el a holtpontról.[74] Az alispán lobbimunkájának köszönhetően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 80 ezer pengős segéllyel támogatta, valamint ugyanekkora összegű kedvezményes hitelhez segítette hozzá az egyházközséget. Egy ekkora méretű kölcsön még jutányos kondíciói ellenére is túl nagy falatnak bizonyult volna a jóval szerényebb költségvetési keretek között mozgó helybeli egyháznak, ezért a

[70] MNL HBML IV.406.b. 190. d. 2069/1928. Pótköltségvetés elrendelése. Bihar vármegye közgyűlése. Berettyóújfalu, 1920. március 4.

[71] A Felvidéki Turócligeten született 1884-ben. Az állami tanítóképzőt Znióváralján, a gazdasági szaktanítóképzőt Békéscsabán végezte el. 1905-ben került Berettyóújfaluba, mint az iskola egyedüli tanára, 1912-ben igazgatói kinevezést kap. Az 1927-ben átadott önálló gazdasági népiskola az ő szervező és tanító munkájának köszönhetően tett szert országos hírnévre. Rendszeresen publikált a Gazdasági népiskola című országos lapban, 1923–1928 között pedig szerkesztette is azt, erre az időszakra Berettyóújfaluba helyezve a lap kiadását. Gazdasági tanfolyami jegyzetek címmel számos szakirodalmat írt, valamint a gazdasági szaktanítók országos egyesületének alelnöke volt. Mindezek mellett aktív közéleti tevékenységet folytatott, választott tagja volt Berettyóújfalu képviselő-testületének és Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának, 1920–22 között szerkesztője Szilágyi Lajos lapjának, a Bihari Újságnak. Sándor 2020.

[72] Bihar, 1. évf. (1927), 51. sz., 1927. december 22. 8.

[73] Brózik 1938. 315.

[74] Bihar, 1. évf. (1927), 3. sz., 1927. január 20. 3.

projekt újabb elakadásának elejét véve Berettyóújfalu segítsége oldotta fel a gordiuszi csomót. Tehermentesítő lépésként a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől felvett 12000 dolláros hitel törlesztését a nagyközség vállalta magára.[75] Az 1927 nyarán építeni kezdett tíz tantermes központi iskola bő egy év után, 1928. szeptember 13-án került átadásra. A minden igényt kielégítő, modern, emeletes komplexum elkészültével az elemi népoktatás végre magasabb színvonalra emelkedve, megfelelő körülmények között folytatódhatott. Szeptember 13-a az oktatás mellett a köztéri alkotások ünnepnapja is volt egyben: közvetlenül a református iskola avatása előtt leplezték le a nagyközség főterén, a községháza előtt felállított Tisza Kálmán-szobrot.[76]

A vármegye földbirtokkal rendelkező gazdatársadalmának oktatása – alkalmazkodva a Trianon után megváltozott társadalomszerkezethez, melynek döntő részét a mezőgazdaságból élő népesség tette ki – kulcskérdésnek számított Csonka-Biharban. Ettől a szükségszerűségtől vezérelve már 1923-ban kezdeményezés történt egy királyi téli gazdasági iskola felállítására, mely intézmény a vármegye gazdaifjai számára biztosította volna a mezőgazdasági szakismeretek elsajátítását. Berettyóújfalu hozzájárulásként – csakúgy, mint a községi gazdasági népiskola esetében – két katasztrális hold földadomány formájában biztosította a területet, ám a beruházás forgatókönyve a másik három oktatási intézmény történetéhez hasonlóan alakult: habár a finanszírozásért ez esetben nem a vármegye vagy Berettyóújfalu nagyközség, hanem a Földművelésügyi Minisztérium felelt, az anyagi erőforrás problematikája éppúgy megbénította a projekt elindulását.[77] Az intézmény ügye a gazdasági fellendülést követően, 1927-ben került ismét napirendre. A vasút- és autóbuszállomás szomszédságában elhelyezett épület Werner Frigyes tervei alapján 1928 őszére készült el, de az ekkor már működő Leventeháznak köszönhetően a gazdasági iskola tanulói már 1927 őszén megkezdhették tanulmányaikat.[78] Az iskola üzemeltetése a Földművelésügyi Minisztérium felügyelete alá tartozott, a finanszírozásban ugyanakkor a vármegye községei is részt vállaltak. A települések – az adott községből bejáró tanulók létszámával arányosan – összesen 71 alapítványi hely létrehozásával támogatták a tanulók ingyenes oktatását.[79] Bihar az első vármegyék közt volt az országban, ahol a korszakban az új oktatási intézmények közé tartozó téli gazdasági iskola megnyithatta kapuit, társadalmi haszna pedig rövid időn belül kifizetődött. Két évnyi működés után ugyanis világosan látszott, hogy az iskola által közvetített szaktudásra nem csupán a tanulók, hanem a komplett gazdatársadalom részéről is elemi igény mutatkozik. Ennek a keresletnek a kielégítésére 1930. december 1-jén négy osztállyal kezdte meg működését Berettyóújfaluban az ország első gazdatanácsadó állomása.[80] Az iskola szomszédságában helyet kapó állomás – melynek helyéhez Berettyóújfalu 417 négyszögölnyi területet biztosított – szaktanácsadó munkáját az iskola tanárai látták el, segítséget nyújtva a mezőgazdasági kérdésekben hozzájuk forduló gazdálkodóknak.[81] A vármegye előremutató, kortársak által „előre menekülésnek" hívott politikájának (is) köszönhetően a Leventeház után újabb intézmény kezdte meg működését elsőként Biharban, aminek renoméját tovább emelte az állomás további sikeres működése, és országos elterjedésére gyakorolt hatása.

[75] Gyáni 1930. 144.
[76] Bihar, 2. évf. (1928), 38. sz., 1928. szeptember 27. 2.
[77] Szombath 1938. 308.
[78] Bihar, 1. évf. (1927), 40. sz., 1927. október 6. 6.
[79] Szombath 1938. 312.
[80] Szombath 1938. 313.
[81] Bihar, 1. évf. (1927), 40. sz., 1927. október 6. 4.

A korábban évekig hiába várt három oktatási intézmény átadása a pénzügyi akadályok eltűnésével mintegy másfél év alatt lezajlott, ezzel Csonka-Bihar az elemi és alsófokú mezőgazdasági oktatás, valamint a középfokú polgári és mezőgazdasági szakoktatás terén is jelentősen faragott le hiányosságaiból. A téli gazdasági iskola jelenléte vármegyei szempontból még inkább hangsúlyosabb volt, mivel a református elemi és polgári iskolák, valamint a gazdasági népiskola nagyrészt Berettyóújfalu tanuló lakosságát fedte le, ellenben a téli gazdasági iskola tanulói döntően a nagyközségen kívülről érkeztek.[82]

Berettyóújfalu megyeszékhellyé alakulásának utolsó, fontosságát és méretét tekintve abszolút „leg" kategóriába tartozó beruházása volt az 1928 októberére megépült Gróf Tisza István Közkórház.[83] A kórház, tüdőszanatórium, megfelelő létszámú orvos és egészségügyi szakember nélkül maradt megyének égetően nagy szüksége volt az egészségügy mihamarabbi fejlesztésére, azon belül is legfontosabb lépésként egy közegészségügyi intézmény létrehozására. Berettyóújfaluban a helyzetet némileg javította a háziorvosok létszámnövekedése: a nagyközség által fenntartott orvosi szolgálat a húszas évek végétől három főre bővült, a háború utáni változások miatt felbukkanó magánorvosok pedig a korszakban legtöbben hatan, de legkevesebb hárman mindig jelen voltak a településen.[84] A nagyközség orvosai ugyan a lehetőségekhez mérten a berettyóújfalui régió egészségügyi ellátásában is komoly segítséget nyújtottak, ugyanakkor egy hiányzó közkórházat értelemszerűen nem tudtak pótolni, a vármegye sok távolabbi községében pedig – az országos tendenciához hasonlóan – az orvosi jelenlétet is körorvosi rendszerben tudták biztosítani. Közkórház hiányában a megyében is működő egészségügyi karitatív szervezetek munkája is felértékelődött. A korszak népbetegsége, a tüdővész visszaszorítása érdekében 1920-ban megalakult a Bihar Megyei Tüdővész Ellen Védekező Egyesület, az Amerikai Egyesült Államok pénzügyi támogatásából 1921-ben létrejött anya-és csecsemővédő intézet, a Stefánia Szövetség, valamint az Országos Közegészségügyi Intézet által 1927-ben életre hívott Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat szakmai munkáját Berettyóújfalu orvosai felügyelték.[85] A tüdőgondozó egyesületet, valamint a Zöldkeresztes szolgálatot dr. Fényes Pál, míg a Stefánia Szövetséget testvére, dr. Fényes Ákos vezette. A szervezetek a megyeszékhelyről kiindulva viszonylag rövid időn belül az egész vármegyében kiépülve erőn felüli munkavégzéssel segítették a rászoruló lakosságot, ennek ellenére sajnos az egészségügy összképét nézve tevékenységük csupán sebtapasznak számított a fennálló problémán.

Egy kisebb méretű, 50 ágyas megyei közkórház létesítése röviddel a vármegye megalakulása után, már 1921-ben az első nagyszabású tervek között szerepelt – Berettyóújfalu hozzájárulásként természetesen ezúttal is élt egy „szokásos" telekfelajánlással – azonban a fennálló kezdetleges körülmények és bizonytalan anyagi helyzet miatt az építkezés sajnos csakhamar távoli látószögbe került.[86] Mindenki számára világos volt, hogy egy ekkora méretű beruházáshoz a vármegye és Berettyóújfalu összefogása mellett legalább egy külföldi kölcsönre, és hathatós állami támogatásra egyaránt szükség lesz. Ezért nem meglepő módon érdemi lépésekre csak az évtized második felében, a vármegye hitelfelvétele után mutatkozott realitás, a gyakorlati megvalósítás szempontjából pedig nem meglepően az

[82] Szombath 1938. 315
[83] Sándor–Török 2011. 64.
[84] Bagdi 2019. 47.
[85] Bagdi 2019. 48.
[86] Nagy 1938. 266.

elveszett beruházást nem ismerő Fráter László nevéhez fűződik Csonka-Bihar legnagyobb vállalkozásának levezénylése. A tervek szerint az építkezésre fordított 7 milliárd korona kiegészítésére további 2 milliárd kölcsön igényével a vármegyei közgyűlés még 1926 augusztusában kérelemmel fordult a népjóléti miniszterhez, amit 160000 pengő összegben 1927 januárjában meg is kapott.[87] Az épületnek helyt adó, Berettyóújfalu „Gacsa kert" nevű részén fekvő, két megfelelő telek 3416 négyszögölt foglalt magába, 1928-ban pedig egy kiegészítő területtel bővült. Az építkezés 1927 őszén kezdődött el, de már a munkálatok megkezdése előtt pénzügyi problémák veszélyeztették befejezését.[88] Az 1926-ban kidolgozott költségvetési tervek alapján rendelkezésre álló pénzügyi keret a beruházás 1927-re végleg kiforrott költségeitől mintegy 3 milliárd koronával maradt el. A vármegye a fennálló hiány orvoslására a hitelfelvétel és ismételten állami segítség kombinációjában látta a megoldást. Az új finanszírozási terveket decemberben siker koronázta, a 21167 font összegű kölcsön mellé a Belügyminisztériumtól – a magyar-román egyezmény terhére – 240000 pengő támogatást kapott a közkórház ügye.[89] A probléma azonban ezekkel a pénzügyi támogatásokkal is csak részben oldódott meg, a még mindig hiányzó 150000 pengő forrást a vármegye, más lehetősége nem lévén, újra hitelfelvétel útján szerezte be, aminek fedezetéül a vármegye kárpótlási alapját szánták. Így tehát az egészségügyi intézmény elkészültéhez a vármegye 1926-ban felvett hitelének keretösszege mellé két további külföldi kölcsön, ezen felül két nagyobb összegű állami támogatás volt szükséges. A végletekig feszített anyagi nyújtózkodás meghozta eredményét, a projekt további lebonyolításában már nem történtek fennakadások.[90] A Népjóléti Minisztérium kérése alapján pavilonrendszerben épített kórház terveit ismét Csanak József építészmérnök készítette el. A kivitelezésben helyi, debreceni és budapesti cégek és vállalkozók egyaránt részt vettek. Az intézmény későbbi zavartalan működéséről már jóval elkészülése előtt igyekeztek gondoskodni: 1928 májusában a vármegye törvényhatósági bizottságából nyolc tagú kórházi bizottságot alakítottak, melynek első számú feladata megfelelő orvos- és szakszemélyzet felvétele, berendezési tárgyak, valamint megfelelő mennyiségű és minőségű orvosi eszköz beszerzése volt.[91] Az egészségügyi dolgozók országos hiányának problémája a vármegyének is kellemetlen hónapokat okozott. Fél évvel a kórház megnyitása előtt egyik karitatív szervezet sem tudott ápolókat biztosítani a kórház számára, a várakozási idő mindegyik egyesületnél legalább három év volt. Mivel a pénzügyi keret már rendelkezésre állt, a kórház nővérhiánnyal való elindítását mindenképpen el akarták kerülni. Ezért más megoldást találva, önálló ápolótestületet létesítettek, 1 főnővérrel, 6 szakképzett és 6 képzés alatt lévő ápolónővel. A férőhelyek kapacitása az első tervekben maximum 80 főt tett ki, ez a szám végül 106 ágyban véglegesült.[92] A berendezési tárgyak 1928 szeptemberétől október végéig sikeresen beszerzésre kerültek, ezzel minden akadály elhárult az intézmény átadása előtt. A munkálatok még nem fejeződtek be teljesen, amikor 1928. október 28-án ünnepélyes keretek között nyitotta meg kapuit Csonka-Bihar

[87] Bihar Népe, 6. évf. (1926), 32. sz., 1926. augusztus 9. 2.
[88] MNL HBML IV.402. 106. k. 891/1927. Berettyóújfalu, 1927. február 10.
[89] MNL HBML IV.402. 106. k. 11533/1927. Berettyóújfalu, 1927. december 21.
[90] MNL HBML IV.402. 107. k. 3782/1928. Berettyóújfalu, 1928. március 21.
[91] A bizottság tagjai Balogh Elemér, Leszkay János, báró Vay László, dr. Miskolczy Pál, dr. Ertsey Péter, dr. Magyar Sándor, Kovács Mihály és T. Nagy Gyula voltak. MNL HBML IV.402. 107. k. 6653/1928. A kórházi bizottság tagjainak kinevezése. Berettyóújfalu, 1928. május 19.
[92] Nagy 1938. 276.

első közkórháza, mely a Gróf Tisza István nevet vette fel.[93] Az intézmény alapszabályzata 1 igazgató főorvos, 1 főorvos, és 2 alorvosi állást rendszeresített. A kórház első igazgató-főorvosa dr. Böszörményi Nagy Géza, a debreceni egyetem tanára volt, aki 1938-ig vezette az intézményt. A főorvosi megbízást a település háziorvosa, dr. Fényes Pál kapta, aki 1938-ban, Böszörményi Nagy Géza távozásával kap majd igazgatói kinevezést. Az első két alorvos dr. Csáky Gergely és dr. Hanzéros Géza voltak.[94]

A közigazgatás, a közlekedési és a lakhatási infrastruktúra és az oktatás ügyének rendezése után végre az egészségügy is fellélegezhetett Biharban. A kórházi ellátásra szorulókat ezentúl nem a Békés megyei Gyulára, vagy a hajdúsági Debrecenbe kellett elszállítani, a létfontosságú intézmény immáron a vármegyén belül is elérhetővé vált, egyúttal pedig Berettyóújfalu helyzetértékét is tovább erősítette.

A további fejlesztéseket a hazánkba 1930-tól begyűrűző világgazdasági válság megakadályozta, jóllehet 1940-ig további hivatalok Berettyóújfaluba költözése mellett több kisebb előrelépés is történik, a nagyszabású, megyeközponti státusz gerincét adó építkezések 1928-ig lezajlanak a településen.

„Ez a falu várost evett”

Berettyóújfalu 1921 és 1931 között egy rendkívül paradox helyzetben, a nemzet szörnyű tragédiájának árnyékában, egy kényszerpálya szerepébe kerülve története legnagyobb fejlődésén ment keresztül. Központi működésének első fázisát tekintve lehetősége kevés, sürgős kötelezettsége – a vármegye közigazgatásának megszervezésétől kezdve a menekült köztisztviselők helyzetén át szinte valamennyi ágazat újraépítéséig – annál több akadt. A fennálló problémákra az újjáalakult vármegye gyorsan reagált, és kizsigerelt erőforrásai ellenére is már 1921-ben működőképessé tudta tenni a közigazgatást, 1925-re pedig lakhatást és megfelelő munkakörülményeket tudott biztosítani a Nagyváradról érkezett hivatalnokrétegnek, életet tudott lehelni a csonka megyébe, mindezt Berettyóújfaluban kivitelezve. Az ország gazdasági megerősödése hozta magával Berettyóújfalu fejlődésének második, erőteljesebb szakaszát, mely időszak bő két éve alatt a nagyobb kategóriájú beruházások is megvalósulhattak. A kiemelkedő, „kirakat” beruházások mellett természetesen számos más típusú fejlesztés is végbement: a középületeket vízvezetékkel látták el, valamint állandó lett a telefonszolgáltatás. Többek között épült egy új filmszínház, elkészült a baptista imaház és egy református lelkészlak. 1924 és 1928 között 256 új ház épült a településen, a korszak végére a lakosságszám 10 ezerről 13 ezerre emelkedett.[95] Ha az egyik napról a másikra központtá lett nagyközség nyilvánvalóan nem pótolhatta az ősi székhely Nagyváradot, a csonka vármegye 61 településének központi szerepéhez – nyilván a gazdasági fordulat adta lehetőségeknek köszönhetően – az évtized végére már fel tudott nőni. A Magyarországon első Leventeház és gazdatanácsadó iroda átadásával pedig az ország közvéleménye előtt is sikerült bizonyítani, hogy a vármegye nem csupán az életképes működéshez szükséges teendőket képes elvégezni, hanem ezen felülteljesítve nagyobb eredmények elérésére is képes. Ugyanakkor a városi cím kérdése a nagyarányú fejlődés ellenére a későbbiekben sem merült fel, a nagyközség központi időszaka alatt

[93] Bihar, 2. évf. (1928), 40. sz., 1928. október 31. 1–3.
[94] Nagy 1938. 279.
[95] Nadányi 1938. 463.

sem foglalkozott a település várossá nyilvánításának kérelmével. A település ezekben az években kialakult identitására tűpontos meghatározás volt a „faluváros" kifejezés, mely a nagyközségben dolgozó költőtől, Nadányi Zoltántól származik. A közigazgatás és az infrastruktúra minden szempontjából Berettyóújfalu kétségkívül várossá fejlődött, ugyanakkor az időigényesebb társadalmi folyamatok: polgárosodott társadalmi csoportok, értelmiség és a művészélet fokozottabb, állandó jelenléte, melyek a szükséges szellemi pluszt megadva várossá emelnek egy települést, az idő rövidsége miatt nyilvánvalóan nem mehettek végbe.

„*Ez a falu várost evett*" – állapította meg Nadányi, és aligha tévedett.[96] A kettős identitás jelensége természetesen nem csupán esztétikai, hanem társadalmi szempontból is megmutatkozott. A helybeli lakosság egy része büszke lokálpatriótaként üdvözölte a település nem mindennapi kihívását, és a korábbi évtizedekben zajló városiasodás betetőzését remélte. Egyesek ugyanakkor a nagyközség viharos gyorsaságú változásait más emóciókkal megélve, a körülményeket a falu-város ellentétbe behelyezve az áttelepült köztisztviselőkben Nagyvárad, a „város" térfoglalását látták.

1940-ben a második bécsi döntés értelmében Nagyvárad újra Bihar székhelye lett, az az apparátus pedig, akik menekültként Berettyóújfaluból is központot faragtak, visszatelepült az 1920 előtti megyeközpontba.[97] A II. világháború utáni új berendezkedésben rövid ideig, 1944–1950-ig újra a nagyközség lett a megyeszékhely, az 1950-es közigazgatási törvény értelmében pedig létrejött Hajdú-Bihar megye. Az új megyeközpont Debrecen városa lett, Berettyóújfalu pedig járási székhellyé visszaminősítve a fejlettebb hajdúsági települések és Debrecen mögött már kevésbé tudott érvényesülni, ismét nagyobb érdemi beruházásokra a hatvanas évek végéig nem kerül sor a „faluvárosban".[98]

A központi időszak alatt végbement fejlődés természetesen a későbbi évtizedekben is kamatozott, a felépült intézmények többségét az 1979-ben várossá minősített település napjainkban is igénybe veszi. Az egykori vármegyeháza járási hivatalként működik, a Leventeház Nadányi Zoltán Művelődési Házként a kultúrház szerepét tölti be, az oktatási intézmények ha már más formában is, de fennállnak, a Gróf Tisza István Kórház pedig jelen időben is Csonka-Bihar területének egyetlen közegészségügyi intézménye. Ez a 19 évnyi, nehézségekkel teli, de végső soron mégis prosperáló időszak tehát az infrastruktúra alapjait letéve jelenleg is Berettyóújfalu közigazgatásának alapját képezi.

[96] Molnár 1938b. 69.
[97] Sándor–Török 2011. 66.
[98] MNL HBML XXIII.576.a. 20. k. 18–24. A tervezett ipari fejlesztések tárgyalása. Berettyóújfalu, 1969. augusztus 27.

László Bagdi

The Transformation of Berettyóújfalu into a County Seat

This study is intended to present the biggest challenge in the history of Berettyóújfalu in the 20th century: the period of the settlement's transformation into a county seat after 1920. As a result of the catastrophic Trianon peace treaty for Hungary, a decisive part of Bihar County, including its ancient seat in Oradea, was annexed to Romania. Berettyóújfalu could then play a leading role in the recovery of the remaining Csonka-Bihar.
The town, which cherished ambitions to become a city since the beginning of the period of dualism, achieved its goal, even if not in accordance with the original idea: although it remained a town in its status, mainly due to a forced trajectory due to a tragedy, it could become the centre of 61 settlements in the remaining Bihar County.
The eight years immediately following the change of empire are presented, 1920–1928, which counted as the most eventful period in the history of the county centre, starting from the loss of Bihar through the reorganization of public administration to the hand-over of the public hospital.

Források

Közgyűjteményi források

BM	Bihari Múzeum
VIII. Ad/2123-2006.	Bihari Múzeum Adattára. Barcsay-emlékiratok, V. kötet. Barcsay László: Berettyóújfalu a 30-as években. Emlékmaradékok a régi utcákról. (Berettyóújfalu, kézirat.)
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV.406.b.	Bihar Vármegye Alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.
IV.402.	Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai.
IV.458.	Bihar Vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye.
XXIII.576.a.	Berettyóújfalu Községi Tanács iratai. Tanácsi iratok.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 27	Miniszterelnökségi Levéltár. Miniszterelnökség. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

Sajtóforrások

8 Órai Ujság, 11. évf. (1937)

Az Est, 28. évf. (1937)

Bihar, 1–2. évf. (1927–1928)

Bihar Népe, 1–6. évf. (1921–1926)

Bihari Újság, 2–3. évf. (1922–1923)

Biharvármegye Hivatalos Lapja, 17., 20–25. évf. (1919, 1922–1927)

Honvédségi Közlöny, 63. évf. (1936)

Magyarország tiszti cím- és névtára, 23. évf. (1904)

Pesti Hírlap, 22. évf. (1937)

Szakirodalom

Bagdi 2019. Bagdi László: A háziorvosi szolgálat kialakulása Berettyóújfaluban. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXIV. Szerk.: Sándor Mária. Berettyóújfalu, (2019). 37–64.

Borsy 1930. Borsy Imre: Bihar Trianon előtt és Trianon után. In: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk.: Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930. 7–19.

Brózik 1938. Brózik Dezső: Önálló gazdasági népiskolák. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 314–322.

Dékány 2018. Dékány István: Trianoni árvák. Bp., 2018.

Fleisz 2011. Fleisz János: Nagyvárad várostörténete. Nagyvárad, 2011.

Gyáni 1930. Gyáni Ferenc: Berettyóújfalu az utolsó tíz év alatt. In: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk.: Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930. 201–230.

Kerepeszki 2014. Kerepeszki Róbert: Berettyóújfalui és Bihar vármegyei választások a két világháború között. In: Új Nézőpont, 1. (2014) 1. sz. 7–19.

Mendöl 1938. Mendöl Tibor: Bihar-vármegye földrajza. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 23–41.

Molnár 1938a. Molnár Imre: Hogyan lett Biharországból Csonka-Bihar? In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 9–20.

Molnár 1938b. Molnár Endre: Bihar-vármegye vázlatos statisztikája. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 60–72.

Nadányi 1938. Nadányi Zoltán: A világ közepe. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 462–467.

Nagy 1938. Nagy Géza: Bihar-vármegye Gróf Tisza István közkórházának első tíz esztendeje. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 266–280.

Nemes 1938. Nemes István: Ipar, kereskedelem, hitelélet. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 246–260.

Nyakas 1981. Nyakas Miklós: Berettyóújfalu politikai és társadalmi élete a polgári korszakban. In: Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 299–325.

Romsics 1999. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999.

Romsics 2001. Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Bp., 2001.

Sándor 2020. Sándor Mária: Brózik Dezső. *http://old.biharimuzeum.hu/muzeum/brozik-dezso* (Utolsó letöltés: 2020. március 13.)

Sándor Mária: Fráter László. *http://old.biharimuzeum.hu/muzeum/fraterlaszlo* (Utolsó letöltés: 2020. március 19.)

Sándor–Török 2011. Sándor Mária, Török Péter: Adatok Berettyóújfalu két világháború közötti infrastrukturális fejlődéséhez. In: Bihar vármegye a múló időben/Comitatul Bihor in timpul trecator. Szerk.: Varjasi Imre. Debrecen, 2011. 53–70.

Szombath 1938. Szombath Béla: A berettyóujfalusi m. kir. téli gazdasági iskola és mezőgazdasági szaktanácsadó állomás. In: Bihar-vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monografiája XXV.) Szerk.: Nadányi Zoltán. Bp., (1938). 308–313.

Vermes 1930. Bihar reménye és büszkesége: a Levente-intézmény. In: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk.: Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930. 47–59.

Nagy Nikoletta

Az egyesületi viszonyok átalakulása Kárpátalján 1938–1939-ben[1]

Kárpátalja, ma Ukrajna Kárpátontúli területeként számon tartott régiója, 1938–1940 között jelentős változásokon ment keresztül. A terület a történelmi Magyarország részét képezte 1918-ig. Az első világháború elvesztése, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztása következtében Kárpátalja nagyobb része, nemzetközi jogilag a „Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről" szóló, 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezménnyel vált az újonnan alakult állam szerves részévé.[2]

A térség 1938-ban az I. bécsi döntés értelmében újra Magyarország fennhatósága alá került. Kárpátalja déli, magyarlakta, a bécsi döntéssel visszakerült sávja – Ungvár, Munkács, Beregszász városokkal – Magyarországhoz tartozott, a többi – túlnyomó részben ruszinok, vagyis kárpát-ukránok lakta – területe továbbra is Csehszlovákia kötelékében maradt, Podkarpatska Rus néven külön közigazgatási egységként, majd 1938 decemberétől Karpatszka Ukrajina néven függetlenséget deklarált államalakulatként Huszt székhelylyel. A hegyvidéki terület visszacsatolására 1939. március 15–18. között került sor.[3]

Magyarország kötelékében Kárpátalja közigazgatása sajátosan alakult. Az első bécsi döntéssel visszakerült határ menti magyarlakta sávot a történelmi vármegyékbe tagolták be. Az 1938. évi területrendezés eredményeként közigazgatásilag az Ungvári járást az Ungvár székhelyű Ung vármegyéhez, a Beregszászi, Munkácsi, Tiszaújlaki járásokat a Beregszász székhelyű Bereg és Ugocsa egyesített vármegyékhez csatolták. Az 1939 márciusában visszafoglalt területet a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette.[4]

A népművelési tevékenység a magyar uralom alá került Kárpátalján hosszú ideig szünetelt. Az azelőtt igen élénk egyesületi életben általános csend honolt, egyes szervezetek tagjai várakozó álláspontot foglaltak el, míg mások vezetősége szétszéledt.[5]

A magyar kormányzat által hozott intézkedések sajátos társadalmi viszonyokat alakítottak ki ezen a területen. Kárpátalja legnagyobb lélekszámú etnikai közösségét a tárgyalt időszakban a ruszinok (rutének) alkották. A kárpátaljai ruszinok élénk kulturális életet éltek a csehszlovák uralom alatt, ami annak volt köszönhető, hogy a liberális csehszlovák politika engedélyezte a társadalmi önszerveződéseket. Sőt, a csehek szabad teret engedtek a nyelv és identitás dominanciájáért folytatott harcnak, mellyel a kárpátaljai politikai erők is szétaprózódtak, lehetetlenné téve a hatékony érdekérvényesítést. Ily módon sok közművelődési egyesületük volt, melyek sejtjei jelen voltak szinte minden községben.

A csehszlovák politikával ellentétben, a magyar kormányzat felhagyott a ruszinság különböző irányzatainak támogatásával (ruszofil (oroszpárti), ruszinofil (ruszinpárti) és ukranofil (ukránpárti)) és egyértelműen a ruszinság támogatása és erősítése mellett döntött. Az 1938–1940 közötti időszakban Kárpátalja egyesületi életével kapcsolatban megfigyel-

[1] A kutatást és a tanulmány elkészítését az MTA Domus Hungarica Ösztöndíj Program támogatta.
[2] Halmosy 1983.
[3] Tilkovszky 1992.
[4] Fedinec–Vehes 2010. 162–163.
[5] Botlik 2000.

hető, hogy számottevő orosz és ukránpárti egyesület felszámolásra került, amelyek később átadták helyüket a későbbiekben újonnan létrejött ruszin és magyar nyelvű társadalmi önszerveződéseknek.

Miután Kárpátalja ismét Magyarország részévé vált, a magyar kormány igyekezett mielőbb rendeleti úton szabályozni a gyülekezési jogot és a társadalmi önszerveződések kérdését. Első intézkedésként a m. kir. minisztérium 1939. szeptember 2-án kelt 8.110/1939. M. E. számú rendelete az új egyesületek, fiókegyesületek, egyesületnek tekinthető egyesületi jellegű szervezetek alakítását további rendelkezésig megtiltotta.

Kivételt képeztek ez alól azok az egyesületek:

a) amelyek megalakítását törvényes rendelkezések teszik kötelezővé: Levente Egyesületek, Önkéntes Tűzoltó Egyesületek;

b) amelyek hadijótékonysági, honvédelmi célokat szolgálnak: Vöröskereszt Egylet, Hadirokkantak Országos Nemzeti Szövetsége, Repülő Egyesületek, Légoltalmi Liga, Tűzharcos/Frontharcos Szövetség;

c) amelyek népbetegségek elleni küzdelem eredményesebbé tételét hivatottak előmozdítani: pl. tüdővész leküzdésére alakuló egyesületek;

d) amelyek megalakulását fontos országos közérdek teszi kívánatossá.

A rendelkezések értelmében csak azon egyesületek és fiókegyesületek működését lehetett tudomásul venni, amelyek vagy 1939. szeptember 2. előtt alakultak, vagy módosított alapszabályuk felterjesztésre került a belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett.[6]

Következő lépésként a m. kir. Belügyminisztérium 3644/1939. VII. B. M. számú körrendeletet adott ki, amelyben arra kötelezte azokat a Kárpátalján működő társadalmi egyesületeket, amelyek a volt csehszlovák kormányzóság által jóváhagyott alapszabályokkal rendelkeztek, hogy hat hónapon belül módosítsák régi alapszabályaikat a Magyarország területén érvényes és kötelező jogszabályoknak megfelelően, és a módosított alapszabályokat a m. kir. belügyminiszterhez mielőbb terjesszék fel.

Az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről és a kérvényekhez szükséges mellékletekről a 77.000/1922. és a 9.900/1933., valamint a 181.000/1937. B. M. számú körrendeletek intézkedtek. A kaszinók, klubok működéséről a 147.000/1928. és a 147.000/1933. B. M. számú körrendeletek rendelkeztek, a sportegyesületeknek pedig a 94.546/1927. és a 93.422/1928. V. K. M. számú rendeleteket kellett figyelembe venni a módosított alapszabályaik elkészítésénél.[7]

Ung vármegye

Ung vármegyében az egyik legeredményesebb egyesület a cseh korszakban a ***Proszvita Kultúregyesület*** volt. Az ukrán nyelvi irányzatot képviselő egyesületet Augustin Volosin alapította 1920. május 9-én, Ungváron, elnöke 1939-ig Brascsajko Julij (1875–1955) ruszin jogász és politikus volt.[8] Az egyesületnek döntő szerepe volt az ukrán nyelvi-irodalmi és művelődési törekvések politikai irányzattá válásában. 1939-ben Kárpátalja Magyarországhoz való visszacsatolása után az egyesület működését felfüggesztették, ügyeinek rendezésével pedig Székely Gy. Levente hadnagyot, hatósági biztost bízták

[6] KTÁL 272. fond, 1. op. 106. od. zb. 106. 1.
[7] KTÁL 272. fond, 3. op. 9. od. zb. 7.
[8] Fedinec 2002.

meg.[9] Végleges felszámolására 1940. február 3-án került sor. A határozat indoklása szerint „*az ukrán kultúregyesület működése alatt a magyar államesszmével ellentétes célokat szolgált.*”[10] A Proszvita kultúrházat 1938 novemberében Ungvár város katonai parancsnoka, Tomcsányi ezredes a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) cserkészcsapatának engedte át, amelyet 1939. április 21-ig használt.[11] Később a szervezet 155 490 pengő 90 fillérre becsült ungvári ingatlanvagyonát a belügyminiszter 256.594/1941/VII-a. sz. június 9-i határozatával a Kárpátaljai Tudományos Társaságnak adományozta.[12]

A belügyminisztérium az ungvári ***Skoljana Pomoscs (Iskola Segély Egyesület)*** egyesületet is feloszlatta. Az egyesület 1919-ben alakult Iskola Segély Bizottság néven, majd 1923-ban kapta az Iskola Segély Egyesület nevet.[13] Az Ung vármegyei alispáni hivatal 1939. április 1-jén kelt 1.544/1939. sz. határozatával az egyesület ügyeinek kezelésével az önkormányzati működés tényleges megszüntetésének idejére Malanics Ernő újságírót, hatósági biztost nevezte ki.[14] Az egyesület Ungváron egy fiúintézetet, Munkácson egy leányintézetet működtetett. Utóbbi 1938. november 10-én, az első bécsi döntés után – amely visszacsatolta Magyarországhoz Kárpátalja egyes részeit – Szolyvára evakuált. 1939 márciusában, miután Kárpátalja többi része is magyar kézbe került, a leányinternátus berendezése hiányosan bár, de visszakerült Munkácsra. Mivel ezzel a berendezéssel a leányinternátust újra megnyitni nem lehetett, továbbá az internátusba való belépésre szétküldött felhívásra jelentkezés egyáltalán nem történt, a Skoljana Pomoscs vagyonának kezelésével megbízott Malanics kormánybiztos, 1939. szeptember 10-én havi 100 pengőért a Munkácsi Vakok Intézetének adta ki az épületet, hogy az ne álljon üresen.[15] A segélyegyesület végleges feloszlatására 1941-ben került sor. Az ungvári, valamint a munkácsi telekkönyvi betétekben lévő javait, – csakúgy, mint a Proszvitáét – a Kárpátaljai Tudományos Társaságnak adományozták.[16]

Hasznos tevékenységet végzett Kárpátalján a ***Magyarországi Ruszinszkóiak Szervezete***. A szervezet a kárpátaljai ruszinok támogatása céljából jött létre. Kárpátaljai fiókegyesületei a terület Magyarországhoz való visszacsatolása után, 1939. február 17-én alakultak Ungváron és Munkácson. A szervezet pénzadományokkal és természetbeni segélyekkel támogatta a kárpátaljai ruszinokat, továbbá jelentős számú munkanélkülit juttatott foglalkoztatáshoz.[17] Az első bécsi döntés után a szervezet különvonatokat indított Beregszászra, Munkácsra és Ungvárra. Az utazások során szeretetadományokat juttattak a kárpátaljai ruszinok részére. 1939. szeptember 21-én, miután „*a Szervezet önként vállalt feladatát teljesítette*”, a miniszterelnökség közbenjárásával önmagát számolta fel. „*Amikor a szervezet megalakult, akkor Kárpátalja még nem tartozott ide* [szerk. Magyarországhoz], *azóta a visszatérés megtörtént, Szervezetünk feladatának oroszlánrészét lebonyolította s így Szervezetünk nyugodt lélekkel szünteti meg működését.*” – írják a határozatban.[18]

[9] KTÁL 47. fond, 2. op. 15. od. zb. 5.
[10] MNL OL K 28 63. d. 109. t. 1940–P–15672. 3.
[11] KTÁL 47. fond, 1. op. 54. od. zb. 3.
[12] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1941–L–25184. 3.
[13] Fedinec 2002.
[14] KTÁL 47. fond, 1. op. 79. od. zb. 6.
[15] KTÁL 47. fond, 1. op. 67. od. zb. 61.
[16] KTÁL 1001. fond, 1. op. 5. od. zb. 108.
[17] Budapesti Hírlap 1939.
[18] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1939–L–16430. 26-27.

1939. január 22-én, Ungváron alakult meg a magyar-ruszin testvériség gondolatának ápolását és a kulturális kapcsolatok fenntartását célzó ***Magyar-Ruszin Szövetség.*** A kétnyelvű, magyar-ruszin egyesület díszelnöke Bródy András (1895–1946), ruszin képviselő és Ilniczky Sándor (1889–1947), görögkatolikus lelkész, újságíró, később kormányzósági főtanácsadó volt. A társadalmi szervezet feladatának tekintette a magyar és ruszin nép közötti kulturális kapcsolatok kiépítését, közös irodalmi és művészi estek rendezését és a közös történelmi hagyományok ápolását.[19]

Nem folytathatta működését az eredeti felállás szerint a ***Polgári Lövész Egyesület*** sem, amelynek Ung vármegyében fiókegyesülete volt Csapon, Eszenyben, Korláthelmecen, Nagydobronyban, Nagygejőcön, Őrdarmán, Radváncon, Szürtén és Ungdarócon. A lövészegyesületek harcmezőn kívüli lövészkiképzést végeztek, 1939 után azonban ezeket a tevékenységeket a 9.160/1939. sz. kormányrendelet értelmében az újonnan létrejövő lövészalakulatok vették át. A Polgári Lövész Egyesületek 1940. március 1-jén kiváltak a haderőn kívüli lövészkiképzésből, a továbbiakban pedig csak sportlövészettel foglalkozhattak. E tekintetben az egyesületek maguk dönthették el, hogy a feloszlatás mellett döntenek, vagy átalakulva folytatják működésüket.[20]

Előfordult azonban, hogy egyes társadalmi szervezetek nem várva meg a belügyminisztérium általi felszámolásukat, önként szüntették meg működésüket. Ung vármegye főispánjának 1.361/1939. sz., a belügyminisztérium felé felterjesztett kimutatása szerint 1939. augusztus 25-éig az ungvári és nagykaposi járásokban az alábbi egyesületek oszlatták fel magukat:

- ***Csapi Szokol Egyesület;***
- ***Radvánci Slovenska Beseda;***
- ***Nagykaposi Szlovák Liga.***

A három egyesület vagyonát az alakulóban lévő leventeegyesületeknek adományozták.

- ***Nagykaposi Masaryk Tuberkolózis elleni Liga*** (vagyonát a nagykaposi egészségház kapta meg);
- ***Nagykaposi Járási Fiatalgondozó*** (vagyona az ungvári törvényszéki Patronage Egyesület nagykaposi fiókjának lett adományozva).[21]

Bereg és Ugocsa közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegyék

A vármegye 1938-ban az első bécsi döntés következtében jött létre, amikor az egykori Bereg vármegye és Ugocsa vármegye jelentős területei újra magyar uralom alá kerültek. A második bécsi döntés alapján 1940-ben magyar birtok lett többek között Ugocsa megye addig Romániához tartozott déli fele is, így Bereg és Ugocsa k.e.e. vármegye szétvált két önálló megyére. Bereg és Ugocsa megyéhez kezdetben csak egy megyei város, Munkács tartozott. 1939. július 15-én a megyeszékhely Beregszász is megyei várossá vált, így a megyének fennállása második, bő egy évnyi szakaszában két városa volt.

Az egyesített vármegyében Kárpátalja többi részéhez hasonlóan számos, a csehszlovák uralom alatt alakult és tevékenykedő egyesület felszámolásra került.

[19] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1939–L–16430. 10–11.
[20] KTÁL 281. fond, 1. op. 836. od. zb. 13.
[21] KTÁL 47. fond, 1. op. 67. od. zb. 15.

Kimutatás a Nagyszőllős területén alapszabályokkal bíró egyesületekről (1939. október 25.)[22]

Sorsz.	*Az egyesület neve*	*Az egyesület típusa*	*Alapításának éve*	*Javasolandó-e további működése?*
1.	Szokol Testnevelési Egyesület	testnevelés	1920	Nem
2.	Munkások Föderatív Testnevelési Egyesülete	testnevelési	1923	Nem
3.	Vasúti Alkalmazottak Uniója a Csehszlovák Köztársaságban	szakszervezet	1924	Nem
4.	„Achduth" Cionista Egyesület	segélyezési	1926	Nem
5.	Csehszlovák Legionisták Egyesülete	segélyezési	1921	Nem
6.	Csehszlovák Vereskereszt Egylet	jótékonysági	1923	Nem
7.	Proletár Testnevelési Egyesület	testnevelési	1929	Nem
8.	Cherva tifereth Bachurim Orth. Ifjúsági Egyesület	kulturális	1929	Nem
9.	Kárpátaljai Tanítók Járási Egyesülete	kulturális	1930	Nem
10.	Fiatalokat Gondozó Járási Egyesület	jótékonysági	1931	Nem
11.	„Brith Trumpeldor Zsidó Cserkészek Egyesülete	sport	1931	Nem
12.	Proszvita Olvasókör	kulturális	1931	Nem
13.	Munkás Akadémia	kulturális	1931	Nem
14.	„Makkabea" Sport Egylet	sport	1932	Nem
15.	Maszarik Repülő Liga	kulturális	1932	Nem
16.	Nagyszőllősi Football Klub	sport	1934	Nem működik Nem javasolt
17.	Maszarik Tüdővész Elleni Liga	egészségügyi	1934	Nem

[22] KTÁL 272. fond, 1. op. 14. od. zb. 1-4.

Sorsz.	***Az egyesület neve***	***Az egyesület típusa***	***Alapításának éve***	***Javasolandó-e további működése?***
18.	Nagyszőllős és Vidéke Halászati Egylet	gazdasági	1935	Nem
19.	Magánalkalmazottak Egyesülete	szakszervezeti	1934	Nem
20.	Tanítók Egyesületének Köre	szakszervezeti	1935	Nem
21.	Polgári Iskolai Tanítók Országos Egyesülete	szakszervezeti	1935	Nem
22.	Szovjet-barátok Egyesülete a Csehszlovák Köztársaságban	kulturális	1935	Nem
23.	Textilmunkások Ipari Szervezete	szakszervezeti	1935	Nem
24.	Csehszlovák Bíró Bidjam Barátok Egyesülete	kulturális	1935	Nem
25.	Textil Munkások Helyi Csoportja	szakszervezeti	1935	Nem
26.	Földmíves és Erdei Munkások Helyi Csoportja	szakszervezeti	1936	Nem
27.	A Köztársasági Ifjúság Járási Egylete	kulturális	1936	Nem
28.	Köztársasági Sport Klub	sport	1936	Nem
29.	Építőmunkások Helyi Szakszervezeti Csoportja	szakszervezeti	1936	Nem
31.	Köztársasági Hivatalnokok, Tanítók és Alkalmazottak Szervezete	szakszervezeti	1936	Nem
31.	Proszvita Olvasókör	kulturális	1936	Nem
32.	Dohánytermelők Járási Szövetsége	gazdasági	1937	Nem
33.	Nagyszőllősi Járás Tanítói Dalárdája	dalárda	1936	Nem
34.	Nemzeti Gárda 221	nemzetvédelmi	1937	Nem
35.	Munkás Torna Egylet	testnevelési	1937	Nem
36.	„Solidarita” Egylet a Jogok Védelmére és a Szociális Segélyezésre	jótékonysági	1937	Nem

A táblázatból jól látható, hogy a magyar kormány a cseh uralom alatt alakult, és Kárpátalján tevékenykedő egyesületek nagy részének működését nem javasolta.

Felszámolásra került többek között az 1937-ben alakult ***Nemzeti Gárda (Narodna Garda)***. 165 pengő 65 fillér vagyona valamely szegénygondozási alapnak, a szintén a gárda tulajdonában lévő 15 gázálarc pedig a leventeoktatás céljaira lett adományozva.[23]

Nem volt hosszú életű a Munkácsi járási ***Kárpátorosz Tanítóegyesület*** tevékenysége sem. Az egyesület 1939. június 4-én, Munkácson tartotta alakuló közgyűlését ruszin nyelven. Az alakuló ülésen mintegy 70 helyi és vidéki tanító vett részt, amelyet a rendőrségnek előre bejelentettek. Az eseményről azonban a járási katonai parancsnokság – ekkor még katonai közigazgatás volt Kárpátalján – nem tudott, így a járásban tanítók az engedélye nélkül jelentek meg a gyűlésen. A tanácskozáson vezetőséget is választottak és 12 pontból álló határozati javaslatot fogadtak el, amely kérte Kárpátalja autonómiáját, a kárpátorosz nyelv szabad használatát a közélet minden területén, valamint a tanítóság helyzetével kapcsolatos kérdéseket fogalmazott meg. Az egyesület akkor szűnt meg, amikor a kárpátaljai kormányzói biztosság tanügyi osztálya megkezdte működését.[24]

Szintén érdekes példa a ***Munkácsi Orosz Kaszinó*** működésének jóváhagyása. Az egyesület ugyanis nem tett eleget a 364.400/1939. B. M. számú rendeletnek, amely szerint a visszakerült területeken működő társadalmi egyesületek kötelesek voltak elküldeni alapszabályaikat jóváhagyás végett a belügyminiszternek. A mulasztás miatt a polgármester előterjesztést tett az alispán felé az egyesület feloszlatása iránt. Bereg vármegye alispánja viszont ennek ellenére jóváhagyta az egyesület alapszabályait, mivel a kaszinó tagjai túlnyomórészt állami tisztviselők, és az egyesület működése ellen egyébként sem merült még fel panasz. A kormányzói biztos pedig mindössze annyi változtatást kért az egyesülettől, hogy nevüket Munkácsi Ruszin Kaszinóra változtassák, és mellőzzék a magyarorosz kifejezéseket alapszabályukból.[25]

Orosz jellege ellenére engedélyezték a ***Munkácsi Orosz Leányok és Asszonyok Szövetségének*** működését is, azzal a feltétellel, hogy nevüket Munkácsi Ruszin Leányok és Asszonyok Szövetségére változtatják, illetve a magyarorosz kifejezések helyett, a ruszin elnevezést használják alapszabály-tervezetükben.[26]

Az 1932-ben alakult ***Kárpátaljai Országos Ifjúságvédelmi Egyesület*** jelentőségteljes és elhanyagolhatatlan munkát végzett Munkácson 1939-ig. Felkarolva a fogyatékkal élő gyerekeket megalapította a Nyomorék Gyerekek Intézetét, amelyben a fogyatékkal élő kiskorúak elhelyezését és gyógykezelését végezték. 1938 novemberében azonban a városi katonai parancsnokság csak azért, hogy az általa nyújtott és a munkácsi humánus intézményeknek szánt segély egy helyről legyen elszámolható, a Nyomorék Gyerekek Otthonát ideiglenesen egyesítette a Vakok Intézetével és a munkácsi állami gyermekmenhellyel. A viszontagságok után a Vakok Intézete 1939 májusától ismét önálló lett, a Kárpátaljai Országos Ifjúságvédelmi Egyesület pedig kérvényezte a belügyminisztériumtól a Nyomorék Gyerekek Otthonának visszaszolgáltatását az egyesület kezelésébe.[27] Ennek ellenére az egyesület tulajdonában lévő épületet a munkácsi közkórház javára engedték

[23] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1940–L–15314. 2.
[24] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1939–L–17660. 1.
[25] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1942–L–18831. 2–3.
[26] MNL OL K 28 61. d. 105. t. 1942–P–15569. 10.
[27] MNL OL K 28 202. d. 368. t. 1939–T–20716. 242.

át, az egyesület alapszabályát pedig nem hagyták jóvá. 1941 januárjától a gyermekmenhely nyugati szárnyában ortopéd gyermeksebészet működött.[28]

Bár nem számolták fel, mégis hosszan elhúzódott az oroszpártiak által fenntartott ***Duchnovics Társaság*** újjáalakított alapszabályának jóváhagyása is. A társaságot az orosz nyelvi és nemzeti egység hívei alapították Szabó Eumén (1859–1934), nagyszőllősi görögkatolikus főesperes vezetésével 1923. március 22-én, Munkácson. Névadója Alekszandr Duchnovics (1803–1865) író, a ruszin himnusz szerzője volt. Fennállása alatt Kárpátalja „ruszin lakosságának" szolgálatára, a ruszofil szellemiségű nemzeti-kulturális egység megteremtésére törekedett. Fő célja a ruszin nép kulturális felemelése, erkölcsi és hazafias nevelése volt.[29] 1938-ban a társaság tagjainak száma meghaladta a 40 ezret, 333 olvasóköre, 32 zenekara, 15 balalajka zenekara, 75 énekkara és 232 működvelő színtársulata volt.[30] Felszámolása nem volt egyértelmű 1939-ben, ugyanis a nagyorosz irányultságú helyi politikusok többsége a visszacsatoláskor a magyarok oldalán állt, a társaság vezetője, Fenczik István (1892–1946) görögkatolikus lelkész pedig parlamenti képviselő volt. Az egyesület alapszabályának jóváhagyása így elhúzódott, a magyar szerveknek számos fenntartásuk volt a külföldiek tagságával, testnevelési szervezet fenntartásával stb. kapcsolatban.[31]

Tovább folytathatta azonban működését a munkácsi székhelyű ***Kárpátaljai Zsidó Iskolaegyesület.*** A munkácsi zsidó gimnázium, valamint a munkácsi zsidó polgári iskola fenntartója még 1920-ban alakult. 1939 októberében a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Hóman Bálint (1885–1951) engedélyezte a Kárpátaljai Zsidó (előtte: Héber) Iskolaegyesület számára, hogy Munkácson zsidó polgári leányiskolát állítson fel (1941 márciusában kapott nyilvánossági jogot).[32]

Megállapítható tehát, hogy 1938 és 1939 között Kárpátalja jelentős változásokon esett át, mind a területi elrendeződését, mind a társadalmi viszonyait illetően, ami annak volt köszönhető, hogy a magyar kormány sajátos viszonyokat alakított ki a területen. A belügyminisztérium nagy gondot fordított arra, hogy szabályozza az egyesületek ellenőrzését és újjáalakítását, ami hosszú hónapok procedúráját vonta maga után. Emiatt a Magyarországhoz való visszacsatolás utáni első hónapokban a kárpátaljai egyesületi életben csend honolt. A társadalmi szervezetek nagy része várakozó álláspontot vett fel.

A magyarok egyértelműen a ruszinofil (ruszinpárti) nyelvi irányzat támogatása mellett döntöttek, ezáltal számos, a magyar államesszmével ellentétes célokat képviselő orosz- és ukránpárti egyesület felszámolásra került vagy feloszlatta önmagát. Helyüket később a magyar, illetve ruszin nemzetiséget pártoló és támogató egyesületek sora veszi majd át.

[28] Kárpáti Híradó 1943.
[29] Fedinec–Vehes 2010.
[30] KTÁL 47. fond, 1. op. 66. od. zb. 4.
[31] Brenzovics 2010.
[32] Fedinec 2002.

Nikoletta Nagy

The Transformation of the Relations of Associations in Transcarpathia in 1938–1939

In 1938–1939, according to the First Vienna Award, the Southern Hungarian-inhabited strip of Transcarpathia returned to the rule of Hungary. This event brought significant changes in the organization of the life of associations. Folk culture education in Transcarpathia, which came under Hungarian rule, halted for a long time. There came a general silence in the previously very lively association life; the members of some organizations took on a waiting position, while the leadership of others got disintegrated. Contrary to Czechoslovak politics, Hungarians clearly decided to support the Ruthenophilic (Ruthenian) language trend, thus many Russian and Ukrainian party associations representing goals opposing the Hungarian state ideology were liquidated or disbanded. Later, a number of associations advocating and supporting the Hungarian and Ruthenian nationalities took their place.

Források

Levéltári források

KTÁL	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області)
47. fond	Ung vármegye főispánjának iratai (1938–1944).
272. fond	A Nagyszőlősi Körjegyzőség iratai (1939–1944).
281. fond	Az Ungvári járás főszolgabírájának iratai (1938–1944).
1001. fond	A Kárpátaljai Tudományos Társaság iratai (1940–1944).
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 28	Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Miniszterelnökségi Levéltár. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai.
	61. doboz, 105. tétel, 1939–L–16430. 10–11. A Magyar-Ruszin Szövetség alapszabálya (1939. január 22.).
	61. doboz, 105. tétel, 1939–L–16430. 26–27. Jegyzőkönyv a Magyarországi Ruszinszkóiak Szervezetének feloszlatásáról (1939. szeptember 21.).
	61. doboz, 105. tétel, 1939–L–17660. 1. A munkácsi járási Kárpátorosz Tanítóegyesület gyűlése (1939. június 4.).
	61. doboz, 105. tétel, 1940–L–15314. 2. A nagyszőllősi volt „Narodna Garda” értékeinek felszámolása (1940. február 28.).
	61. doboz, 105. tétel, 1941–L–25184. 3. A feloszlatott ungvári „Proszvita” Ukrán Kulturegyesület vagyonának hovafordítása (1941. június 9.).
	61. doboz, 105. tétel, 1942–L–18831. 2–3. A Munkácsi Orosz Kaszinó feloszlatása (1941. október 9.).
	61. doboz, 105. tétel, 1942–P–15569. 10. A Munkácsi Orosz Leányok és Asszonyok Szövetségének alapszabályai (1942. március 22.).
	63. doboz, 109. tétel, 1940–P–15672. 3. Az ungvári „Proszvita” ukrán kultúregyesület feloszlatása (1940. február 3.).
	202. doboz, 368. tétel, 1939–T–20716. 242. Kárpátaljai Országos Ifjúságvédelmi Egyesület Munkács (1939. november 28.).

Sajtóforrások

Budapesti Hírlap 1939. Megalakultak a Magyarországi Ruszinszkóiak Szervezetének ungvári és munkácsi kirendeltségei. Budapesti Hírlap, 59. évf. (1939), 42. sz., 1939. február 21. 3.

Kárpáti Híradó 1943. A 15 éves földöncsúszó féregből embert formálhat a szeretet. Látogatás a munkácsi nyomorék gyermekek otthonában. Kárpáti Híradó, 20. évf. (1943), 252. sz., 1943. november 7. 6.

Szakirodalom

Botlik 2000. Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Bp., 2000.

Brenzovics 2010. Brenzovics László: Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944. Ungvár, 2010.

Fedinec 2002. Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely, 2002.

Fedinec–Vehes 2010. Fedinec Csilla, Vehes Mikola: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Bp.–Ungvár, 2010.

Halmosy 1983. Nemzetközi szerződések, 1918–1945. Szerk.: Halmosy Dénes. Bp., 1983.

Tilkovszky 1992. Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségpolitika Magyarországon 1918/1919–1944/1945. Pécs, 1992.

Bagdi László

Ablonczy Balázs: Ismeretlen Trianon – Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921. Jaffa Kiadó, Bp., 2020. 272. pp.

Ablonczy Balázs „Ismeretlen Trianon" című könyve minden szempontból az új és hiánypótló kategóriába sorolható. A száz évvel ezelőtti eseményeket eddig szinte kizárólag politika- és diplomáciatörténeti oldalról ismerhettük meg, a tendencia szerint az 1914–1921 közötti időszak feldolgozása a legtöbb szakirodalomban az események időrendbeli felmondásával párhuzamosan a nagypolitikai háttér megvilágításával foglalkozott. Ablonczy Balázs és a „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport ezzel az irányvonallal szakítva a téma kutatásának egyik, ha nem a legnagyobb adósságát törlesztve ezúttal a magyar társadalom szemszögéből mutatja be a háború, forradalmak, ellenforradalom és Trianon időszakát. Ez természetesen nem vonja magával a politikatörténeti vonal teljes kizárását a kötetből, ugyanakkor ez a történeti szál csak másodlagos, mindvégig az országot egyik napról a másikra ért traumák társadalmi megélése és reflexiói a zsinórmérték. Ráadásul a politikai szál elbeszélése sem a „hagyományos" módon történik meg: egyrészt, mert a nemzetközi és diplomáciai eseményeket, azok hatásait ezúttal nem elsősorban a magyarországi nagypolitikával, hanem közvetlenül a lokális, regionális társadalmi hétköznapokkal helyezi összefüggésbe. Másrészt a szintén megszokott kronologikus esemény-bemutatás csak a szükséges mértékben jelenik meg, a hangsúly kissé formabontó módon a nemzetközi és hazai diplomácia döntéseinek kényszerpályáit, dilemmáit és mozgatórugóit igyekszik feltárni.

Napjaink társadalmi jelenségeihez igazodva a kötet nem hagyja figyelmen kívül a kérdéses időszakot évtizedek óta körülvevő vitákat, legendákat és konteókat, melyeket minden szegmensre kiterjedő részletes cáfolattal, évtizedes kutatómunkájuk tényei alapján igyekszenek eloszlatni és „helyre tenni". Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a kontrafaktuális történetírás, azaz a „Mi lett volna ha?" kérdésen alapuló elmélet térnyerése a kötetben, mely módszertannak egy egész fejezetet szentelnek az alkotók. A társadalmi emlékezetet erősen foglalkoztató 1918–1921 közötti események alakulásának valamennyi elmúlt évtizedekben felmerült lehetséges alternatívája bemutatásra kerül, eddig a köztudatban kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert, de mégis létfontosságú információk, adatok és tények beemelésével tisztázódik le minden számba vehető forgatókönyv életképessége. A realitássá faragott féligazságok közül két eshetőséggel kiemelten foglalkozik a szerző: a nemzeti emlékezetet talán leginkább megosztó, a háborús vereség okozta összeomlás utáni miniszterelnök személyéhez és vezetési irányvonalához kapcsolódó „Tisza vagy Károlyi", illetve az 1918–1919 között elszenvedett területveszteségekhez tartozó „mit lehetett volna tenni?" kérdéskörök beszédtérben elfoglalt súlyukhoz mérten kerülnek átvilágításra. Ami legalább ugyanennyire fontos és újszerű, hogy mindez a laikus olvasó számára is könnyen fogyasztható és átlátható módon kerül bemutatásra. A könyv az eddigi ismeretek újszerű tálalásán túl a legfrissebb, és a nagyérdemű előtt eddig egyáltalán nem vagy alig ismert kutatási eredményekben is bővelkedik. Jó példa erre Tisza István 1918. októberi kritikus időszakban való bizalmas levelezéseinek behozatala, melynek segítségével a szerző a „Tisza vagy Károlyi" vitára is végérvényesen tudott pontot tenni.

Abszolút új eredményfelhozatalnak számít az 1918 és 1924 között a megszállt, majd elcsatolásra került területekről az anyaországba menekültek vizsgálata. A körülbelül 450 ezer embert kitevő menekülthullám, az utóbbi évekig Trianon témakörében talán utolsó vakfoltnak számító kérdés, éppen feltérképezetlensége miatt vált a „Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport egyik legfőbb prioritást élvező témájává, ami természetesen, mint a társadalmat mélyen körbeölelő jelenség, a könyvben is hangsúlyos szerepet kap, új folyosót nyitva Trianon szemléletében és megismerésében.

Ami a menekültkérdést illeti, külön öröm volt számunkra, hogy a kutatócsoport felkérésére a Bihari Múzeum is hozzájárulhatott a téma kifehérítéséhez. Az 1918 után Csonka-Bihar vármegyébe és a megyeszékhellyé előlépett Berettyóújfaluba érkező menekültek életkörülményeinek vizsgálata – az országos gyakorlathoz hasonlóan – Trianon régióhoz kötődő szálainak feldolgozásában is egy nagy adósságtörlesztésnek számított.

Összességében Ablonczy Balázs könyve nem csupán ismeretterjesztő, közvetlen stílusa miatt, de rendhagyó megközelítésével is hozzájárul Trianon széles körű megismeréséhez, és ami talán még fontosabb, megértéséhez. Remélhetőleg mind Trianonról, mind a magyar történelem más kulcsfontosságú történelmi eseményeiről is születik majd hasonló irányvonallal írt mű, amivel közelebb kerülünk a történettudomány legfontosabb céljához, a történelmünk társadalmasításához.

Szerzőink figyelmébe

A tanulmányok maximum 40000 karakter,
a műhelymunkák maximum 20000 karakter,
a forrásközlések, adattárak és honismereti írások maximum 40000 karakter,
a recenziók maximum 5000 karakter terjedelemben kerülnek közlésre.

A kéziratokat doc formátumban, az illusztrációkat mellékelve, PDF, illetve JPG formátumban kérjük eljuttatni az impresszumban megadott e-mail címre. Amennyiben ezt a terjedelem nem teszi lehetővé, előzetes egyeztetést követően vesszük át a szerzőtől.

Kérjük, hogy a közölni kívánt illusztrációk közlési engedélyét is csatolják a megküldésre kerülő kézirathoz!

A folyóirat kiadványkészítési gyakorlatát elfogadott szerkesztői és kiadói normakönyvek előírásaival összhangban alakította ki, ezért csak a követelményeknek megfelelő apparátussal ellátott dolgozatokat fogad be és jelentet meg.

Felhívjuk tisztelt szerzőink figyelmét, hogy a leadott kéziratok kapcsán felmerülő valamennyi szerzői és tulajdonjogi kérdésben (például illusztrációk tulajdonjoga) a felelősség a kézirat készítőjét terheli!

http://ujnezopont.com